ІСТОРІЯ

УКРАІНИ-РУСИ

НАПИСАВ

Олександер Барвінський.

"Истинна свободить ви".
"Правда визволить вас."
Еванг. св. Йоана VIII. 32.

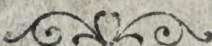

1920.

11

Історія України-Руси

НАПИСАВ

ОЛЕКСАНДЕР БАРВІНСЬКИЙ.

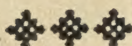

"Истинна свободить ви".
"Правда визволить вас".

Еванг. св. Йоана VIII. 32.

ВІННІПЕҐ, 1920.

НАКЛАДОМ "УКРАЇНСЬКОЇ КНИГАРНІ"

850 Мейн Стріт. Вінніпеґ, Ман.

Анна Гайдучук

ВСТУПНЕ СЛОВО.

На землї жиє богато людий подїлених на всякі роди, мов би великі сім'ї, родини. Кождий нарід говорить своєю мовою, співає свої піснї, має свої окремі звичаї. Нї широкі ріки, нї високі гори не в силї роздїлити народу між собою. Люди дїлять землю на менші та більші краї, держави та царства, кладуть між ними свої границї, а всеж таки нарід остане народом, хоч би його роздїлив поміж дві або три державі чи царства.

Поїде наш чоловік зі Львова до Черновець тай не стямить ся, що він з Галичини заїхав уже в инший край, на Буковину, бо й там найде він своїх людий, що говорять його рідною мовою. співають такі самі піснї, так само святкують чи то Різдво чи Великдень, так само справляють весїля, тай инші звичаї у них такі, як і в рідній його сторонї. Лучить ся коли нашому чоловікови з далекої України, зза яких сто або й більше миль, чи з Київа чи з Одеси або з далекого Чернигова чи Харкова заїхати до Львова або Черновець, доведе ся йому зайти до нашої церкви, чи до читальнї, або так між громаду наших людий, всюди витають його щиро як свого чоловіка і здає ся йому, що він серед своєї рівнї, мов у себе дома.

Отже бачимо, що инші границї країв, держав чи царств, а инші границї народів. Нераз протягом сотки або й десятки лїт зміняють ся границї держави, які собі поклали самі люди, або й цїла держава розпадає ся, зовсім щезає. Але не так дїє ся з народами. Минають сотки і тисячки лїт, а нарід жиє собі та єидить громадами по селах та містах і переживає неодну державу, хиба що сам нарід понехає свою рідну мову, свої піснї, відцураєся своїх предківських звичаїв та пригорне ся і пристане до чуженини.

Так отже рідна, матерня мова та народні звичаї найміцнійше єднають та лучать народи між собою. Тому всякий повинен дорожити тим словом, що ним мати співала,

“як малого сповивала,
з малим розмовляла”.

Рідна мова се дар Божий, а хто її забуває, зневажає сей дар Божий і свою матїр, а

“хто матїр забуває,
того Бог карає,
чужі люди цурають ся,
в хату не пускають”.

Тому то треба добре прислухувати ся до своєї рідної мови, чи то вона виходить з розумних уст, чи гомонить милозвучною піснею, чи читає ся в книжцї. Хто не знає своєї рідної мови, тому чужа наша славна на весь світ українська пісня, тому не зрозумілі наші предківські звичаї, такого не привитають по братньому під братньою стріхою.

Така отже воля Божа, щоби люди жили на землї народами. Тимто кождий розумний чоловік повинен знати свій нарід, де він жиє, по яких краях та державах, повинен знати його минувшину, його бувальщину, яка була його доля в давнину,

“чия правда, чия кривда
і чиї ми дїти”.

Знати, що дїяло ся з нашим українським народом, як жили наші предки, чим вони вславили ся, або що може не робили розумно, се не тільки річ цїкава, але й дуже потрібна і поучна. Пізнавши бувальщину українського народу, ми ще горячійше любимо свій нарід і ту землю на якій він жиє. Ми тодї будемо знати, як нам і нашим дїтям треба жити, щоби не попадали в такі самі похибки, в те саме лихо, яке приходило ся переживати нашим батькам та дїдам.

Для тих, що не мають спромоги і часу читати великих наукових книжок про минувшину, розкажемо коротенько найважнїйші події з давної бувальщини — з історії українського народу.

УКРАЇНСЬКИЙ КРАЙ І НАРІД.

Як далеко нарід говорить по нашому, українською мовою*), так далеко сягає наша українська земля. А говорить наш нарід українською мовою по обох збочах гір Карпатських (Бескидів)**) від ріки Сяну на заході, а відси на цілім широкім просторі понад Дністром та Дніпром далеко на схід сонця аж по ріку Дон, а з півночи від Пинських лісових болот (Полісє), від рік Припети і Десни, що вливають ся до Дніпра, аж на полудне по Чорне море, куди вливають ся майже всі українські ріки. Тай по другий бік Карпат поселили ся Українці аж далеко в угорський низ. Живе отже український нарід в двох державах в австрійсько-угорській, де заселив більшу (східну) часть Галичини, більшу (північно-західну) часть Буковини і північно східну часть Угорщини, а в Росії цілу полудневу сторону аж до Чорноморя***). Всіх Українців на Угорщині, в Галичині, на Буковині і на Україні числять понад 35 міліонів душ.

Сей просторий край, заселений українським народом, майже рівнаєсь обшаром австрійсько-угорської монархії. На заході сей край перетятий луком карпатських гір, північна його частина є лісовим низом, в части багнистим, в части піскова-

---

*) Назву Україна стрічаємо в руських літописях уже в 13-ім столітю, а ся назва перейшла з відтам і до народних уст. Нею названо не лише пограничні руські землї, але опісля став руський нарід звати всї руські землї в російськім царстві Україною. Сею назвою означуємо також весь руський нарід в супротивности до великорусского або московського.

**) В горах сягає українське населенє далеко на захід аж по ріку Попрад і до підніжа Татранських гір.

***) Окрім того розкиненими оселями живуть Українцї в північній Америцї (в Злучених Державах і Канадї), в південній Америцї (в Паранї) і на далекім сходї Азії над рікою Амуром.

тим, мало придатним до хліборобської управи. Тут були ті сховища, куди збирало ся населенє із слабше захищених сторін і переховувало ся в небезпечних часах. В середнім поясї сего краю, з хвилястою, горбоватою поверхнею, виступають височини і високоровени з високими хребтами, які надають йому подекуди гірського вигляду. Сї височини і високоровени вкриті переважно плодовитим чорноземом, поперериванї глибокими ярами і коритами рік Днїстра, Буга, Днїпра і їх доливів. Тут розкинуло ся, жило і розвивало ся українське культурне і полїтичне житє, хоч і сюди нераз набігали ватаги диких степових народів і часом заливали її сторони. Полуднева сторона сего краю аж по чорноморське побереже зовсїм безлїсна. Тут розкинули ся безмежні травяні степи, що на сході лучать ся з великими азійськими степами. Ся степова країна була широким шляхом, яким пересували ся, на нїм товкли ся, кочували хижі орди азійських народів і були грізними також для дальших земель, а часто лежала та країна пустинею.

Сю простору країну опанував і заволодів нею український нарід бодай в значній части вже в глибоку старовину, на яких 600 літ після Різдва Христового і тих часів сягає писана память про наш нарід заведена в лїтописях.

Український нарід є східною частиною великого славянського племени і дїлив ся на дрібнійші племена з окремими назвами. Найдавнїйше і найчисленнїйше племя Поляни розселило ся було над середним Днїпром а головним його містом був Київ. Се осередок житя українського народу — се властива Україна. На північ і схід від Полян сидїли над рікою Десною Сїверяни, а їх міста були Чернигів і Любеч. Сусїдами Полян на заходї були Деревляни, що сидїли у великих лїсах Полїся. На землях понизше Деревлян та Полян, аж до Чорного моря поселили ся Уличі й Улучичі, ще низше між Днїстром та устєм Дунаю, Тиверцї. Нинїшню Волинь попри Уличичів, заняло племя Дулїбів*).

---

*) Сї племена творили т. зв. вітку східних Славян, українську. До північної вітки т. зв. білоруської належали: Кривичі, Радимичі, Вятичі і Словени. Велике торговельне місто землї Словен, Великий Новгород, було, мабуть кольонією полудневої української вітки.

I. УКРАЇНА (РУСЬ) ПІД ВЛАДОЮ КНЯЗЇВ.

---

1. Початок української (руської) держави. Перші українські князї.

Про початок українськоі держави знаємо мало що певного. Одначе Україна здавна проживала понад Дніпром а грецькі та инші літописції згадують про Україну (Русь) уже на 600 літ після Різдва Хр. Се войовниче племя вело завзяту боротьбу з сусїдами і мало-помалу підчинило собі деякі славянські племена та основувало сильну державу, котрої осередком став Київ. Сї племена лучили ся в державу під владою князїв.

Перший князь, про котрого знаємо дещо певнійшого, був Олег. Київ так припав до вподоби Олегу, що він зробив його столицею всеї України. Літопись оповідає, що Олег виправив ся на полудне на Греків і з їх столиці Царгорода вернув до Київа з великою добичею. За сю незвичайну удачу нарід назвав його віщим себто чародїєм. Та й сама смерть його мала бути незвичайна. Один ворожбит виворожив йому, що він умре від свого любимого коня. Князь казав держати коня в стайнї, а коли він згинув, пішов подивити ся на його кости і насмівав ся з ворожбита та наступив на голову коня, з котрої виповзла змия і вкусила князя, від чого він й умер.

Після Олега княжив Ігор. Раз якось виправив ся він із своєю дружиною на Деревлян збирати від них данину (податок званий тодї полюдєм) і вже вертав у Київ. Але відтак зажалував, що мало зібрав данини і з частиною дружини знов вернув до Деревлян, щоби вибрати ще більше данини. Деревляни розсердили ся і сказали: "Внадить ся вовк до овець, тай забере все стадо; ліпше убиймо його". Схопили Ігоря, привязали його до вершків двох деревин за ноги, а коли пустили їх, князь був розірваний на двоє.

На могилї Ігоря, тогочасним звичаєм, жінка його Ольга казала насипати високий курган, в його память справила поминки (тризну). Літопись оповідає, що Ольга жорстоко пімстила ся на непокірних Деревлянах, ограбила їх, і спалила їх місто

Іскоростень. Мала се були княгиня вельми хитра і рішучої вдачі. Але найбільш вславила ся тим, що перша з княжої родини на Україні стала Християнкою і Церква зачислила її до святих.

Св. Володимир.

Св. Ольга.

Коли підріс її син Святослав, передала йому княжий престіл, але мимо намови матери він не хотів охрестити ся. Се був незвичайно хоробрий і войовничий князь і весь час проводив на війні з сусідами. Він хотів перенести княжу столицю з

Київа над Дунай до Болгарії, але був приневолений звідтам уступити. Вертаючи до Київа, погиб в бою з диким степовим племенем, Печенігами, що чатували на него над Дніпром.

2. Св. Володимир. Християнство на Україні.

Син Святослава а св. Ольги внук, Володимир, був також вельми ємкий і войовничий князь. Побідами розширив він Українську державу на схід і захід і прилучив до неї також східну часть нинішної Галичини з містом Червенем, що звала ся длятого Червоною Русю. Але вславив ся Володимир не тілько своїми побідами, скілько заведенєм християнства на Руси (987 року по Різдві Христовім).

Доси Українці були поганами, не вірили в одного правдивого Бога, а кланяли ся всяким богам, найбільш Перунови, грізному богови громів і блискавиць. Сонце називали Даж-богом. В Київі стояв деревляний бовван (фіґура) Перуна із срібною головою і золотими вусами і йому приношено крізаві жертви (коний, волів, а деколи й людий). Українці-погани вірили, що житє по смерти буде такесаме, як і на землї. Рай уявляли вони квітчастим садом, в якім одначе могли жити лише вільні люди. Тимто давні Українці воліли радше пожити смерти, як дістати ся в неволю, в полон, бо вірили що невільник і по смерти буде невільником.

Але та поганська віра не могла довго остояти ся на Україні. Християнська віра проникла на Україну з грецькими переселенцями і купцями уже в 9-ім столїтю, за князя Ігоря була уже в Київі християнська церква св. Ілії, а за християнської княгинї Ольги число Християн значно зросло. Отже внук її князь Володимир з поради старших людий і своїх бояр вислав, як оповідає лїтописець, послів по ріжних краях, щоби розвідали яка віра найлїпша. Найбільш до вподоби припала княжим послам грецька служба Божа в Царгородї.

Небавом після того випала війна України з Греками і Володимир обляг місто Корсунь, а підчас облоги зложив обітницю, що охрестить ся, наколи здобуде місто. Колиж повело ся йому здобути Корсунь, післав він просити грецьких цїсарів,

щоби віддали за него сестру Анну, а він готов охрестити ся. Урадовані цїсарі прислали свою сестру до Корсуня і священиків, котрі охрестили князя, його синів і дружину.

Вернувши до Київа, приказав Володимир Київрянам зібрати ся на березї Днїпра, де їх священики охрестили, а те саме стало ся по волї князя і по инших містах. Нарід повинував, ся але в многих сторонах довго ще держав ся давної поганської віри.

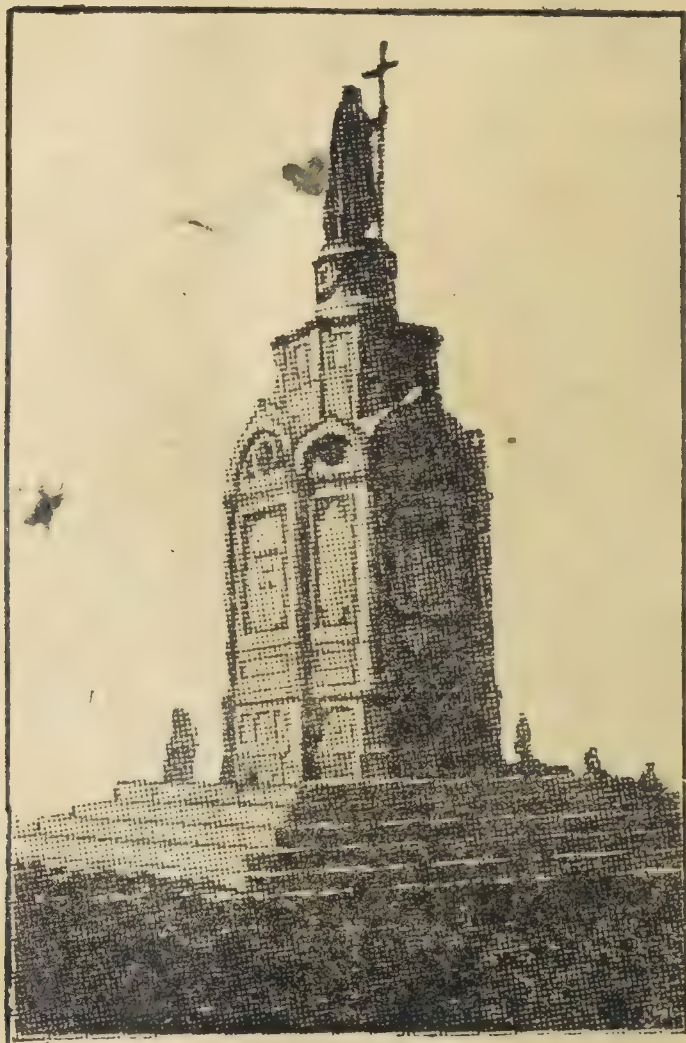

Памятник св. Володимира в Київі.

Після хрещеня, жорстокий спершу і войовничий Володимир став, як запевняє лїтописець, смирним і милосердним, ставив церкви (н. пр. в Київі Десятинну, на котру віддав десяту часть (десятину деяких своїх доходів), роздавав милостиню убогим, а недужим казав розвозити поживу по домах і щедро гостив бенкетами свою дружину. Тим то нарід зложив про князя Володимира богато переказів і пісень, звеличав його

"Красним Сонцем", в історії названо його Великим, а церква по смерти (1015 р.) зачислила його до святих, та дала йому імя Рівноапостольного (обходить його память 28 липня).

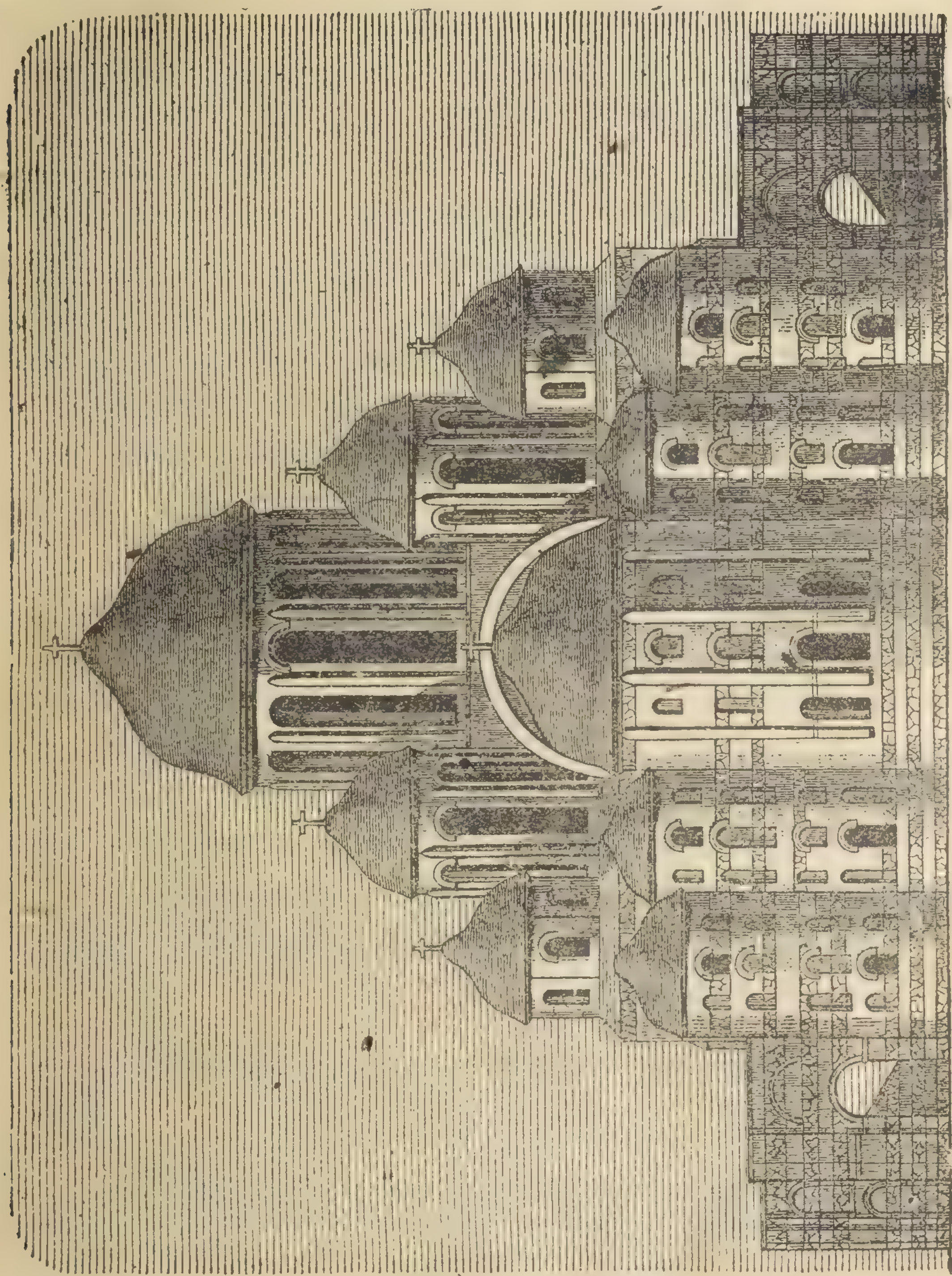

Соборна церква св. Софії в Київі.

3. Україна поділена на уділи. Ярослав Мудрий.

В тих часах був на Україні звичай, що кождий син князя, звичайно ще за житя вітця, дістав частину батьківської держави яко уділ.

Володимир мав богато синів і роздав поміж них уділи, а

се довело зараз по його смерти до крівавих усобиць поміж братами (війни, які вели між собою), поки наймолодший син його Ярослав злучив знов разом всї удїли і засїв на княжім престолї в Київі (від 1019 до 1054 року). Ярослав був одним з наймогутнїйших володарів і славив ся мудрою і кріпкою управою, а щоби обезпечити Київ перед нападами хижих народів, обвів місто муром (1037 р.). Над одними воротами в сїм мурі поставив він церкву св. Благовіщеня, покриту золотою бляхою і тому сї ворота звали ся — Золоті Ворота. З них остали ще останки стїн попідпирані камінними луками і споєні желїзними штабами*). Він дбав про дальше розповсюджене християнства, ставив церкви (між иншим в Київі величавий Софійський Собор, що стоїть до нинї), велїв посилати дїти до школи, щоби вивчити їх на українських священиків. Перші священики були на Українї з Греції і Болгарії і принесли з собою церковні книги, списані староболгарською або, як нинї кажемо, церковно-славянською мовою.

Ярослав зложив першу книгу українських законів під назвою "Руска Правда", тимто в історії назвали його Мудрим. Він умер в 1054 році, поділивши Русь на удїли поміж синів, а мраморна домовина, украшена різьбою, в якій його поховали, зберегла ся до нинї в Софійськім Соборі в Київі. Сей розділ України на удїли ("удїльний лад") тривав кілька сот лїт. Найстарший з синів сидів в Київі і звав ся — великим князем, а всї инші звали ся "удїльними".

4. Княжі усобиції і Володимир Мономах.

В завіщаню радив Ярослав Мудрий своїм синам жити в згодї і любові, собі обопільно помагати, бо инакше і самі погибнуть і погублять українську землю. Одначе сини не сповнили сего завіщаня а заводили між собою колотнечі і усобиції та закликали один проти другого на поміч Половців, дикий

*) Польські історики оповідають, що коли їх король Болеслав Хоробрий виправляв ся на Київ (1018 р.) і в'їздив до міста, ударив своїм мечем о міські ворота, так, що сей меч вищербив ся. Одначе тодї ще не було тих воріт, отже ся вістка є неправдива.

нарід, що кучував в степах і часто наїздив, як давнійше Печеніги, українську землю, грабив села і міста, забирав скотину і гнав в полон богато людий.

Спокій і лад на Україні настав аж тоді, коли з волі Київського Віча засів на великокняжім престолі в Київі внук Ярослава Мудрого князь Володимир Мономах*) (від 1113 до 1125 р.). Він не позваляв молодшим князям заводити ворогованя між собою, а збирав їх на походи проти диких Половців

Князь Ярослав Мудрий.

і побив їх так, що довго не посміли наїздити на українську землю. Се був побожний і справедливий князь, що в своїх руках злучив знов більшу часть українських уділів. В науку своїм синам написав він "Поученє", в котрім оповів про свою невтомиму діяльність і наказував їм жити в мирі і згоді.

---

*) Оповідають мов би тодішний грецький цар прислав великому князеви Володимирови з богатими дарунками також дорогоцінний вінець, власність цісаря Константина Мономаха що був дідом по матери князя Володимира і мабуть по нім і князь Володимир звав ся Мономахом (значить єдиноборець). Сей вінець званий Мономаховою шапкою є до нині в Москві.

Але із смертю кождочасного великого князя в Київі починали ся між князями вороговання і усобиці. Так стало ся і по смерти Володимира Мономаха. В тих усобицях противники часто наїздили і нищили Київ "матір українських міст". Старинна, славна і богата столиця України через те занепадала і перестала бути першим і головним містом на Україні, а Русь розпала ся знов на окремі князівства або землї.

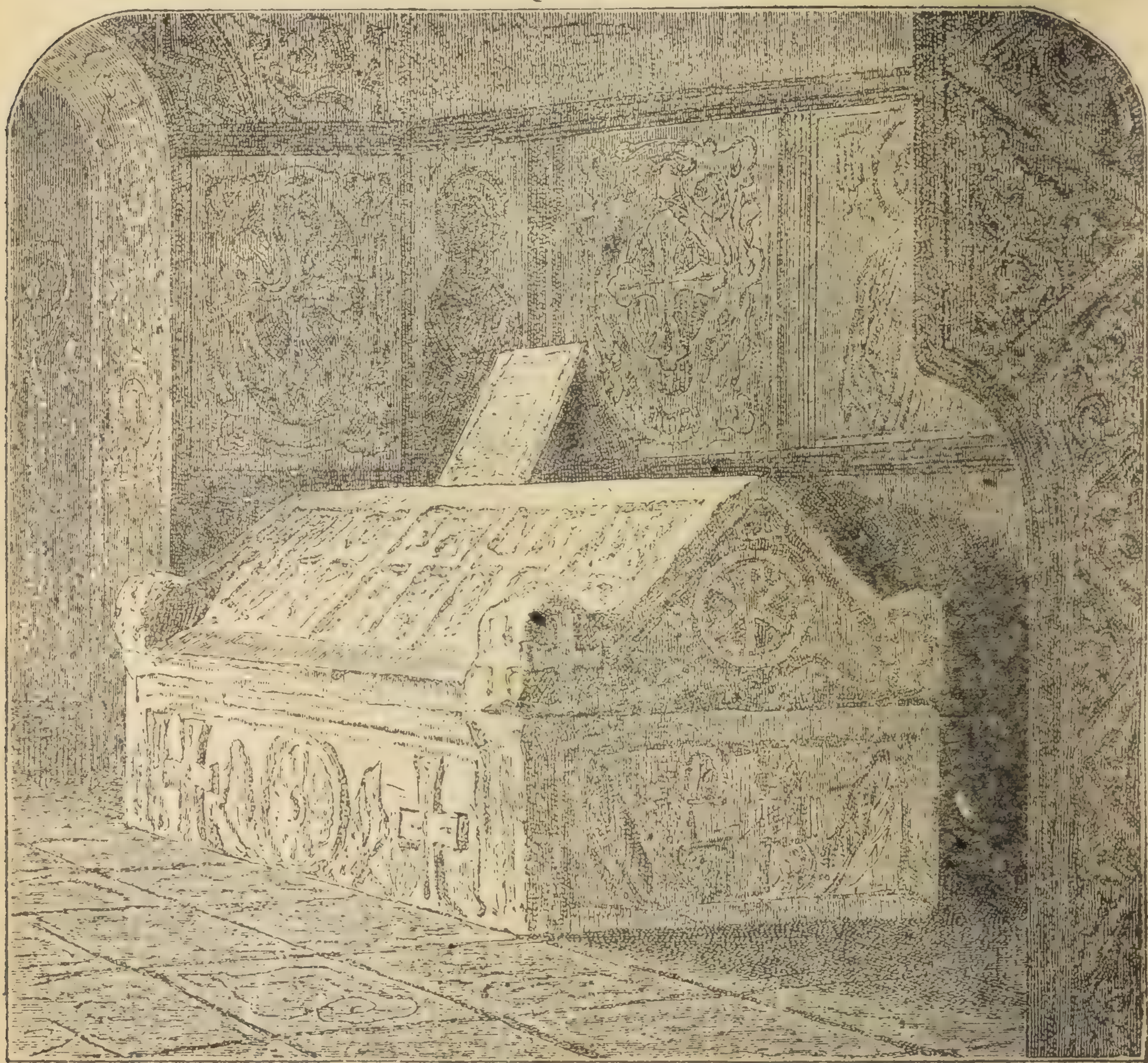

Домовина Ярослава Мудрого.

5. Занепад Київа. Початок великого князівства Московського.

Коли Руські князї часто вели між собою усобиці і тим опустошили і обезсилили українську землю, насувала з півночи грізна туча, що знищила славу і значінє Київа.

На далекій північно східній стороні України, посеред лїсів і болот сиділи фінські або чудські племена (захожі з Азії). Підчас княжих усобиць виходило сюди з України богато переселенців, а з ними ширила ся тут християнська віра. Приймаючи християнську віру і просвіту сї чудські племена мішали ся з Українцями, а з тих мішанців витворив ся окремий нарід, званий московським, від міста Москви, котре опісля стало столицею сеї землї. Нарід московський або великоруский відріжняє ся і вдачею і зверхною подобою від українського. Москалї з природи острійші, рухливійші, практичнїйші та ємкійші від Українців, і у всїм глядять користи. Громадське житє у Москалів зовсїм инше як в Українців. Нарід піддавав ся там зовсїм волї князя, зрікав ся зовсїм своєї волї особистої, а московські князї, оперті на такій покірній силї народу, дійшли до великої самовлади і намагали ся загорнути всї українські землї і знищити їх самостійність і окремішність.

Князь Володимир Мономах.

В тих лїсистих і багнистих сторонах повстали перегодом містаСуздаль, Володимир над рікою Клямзою, Москва і инші. Внук Володимира Мономаха, Андрій Боголюбський (названий так від села Боголюбово, в котрім любив проживати), положив підвалини до Володимирсько-Суздальского, опісля до великого Московського князївства. Володів він тут як самовластець, не оглядав ся на волю народу анї бояр, і не роздавав удїлів нї братам, нї своякам. 1169 р., виправив ся він з великим військом на Київ, здобув його і ограбив, та назвав ся великим князем, уважаючи себе старшим князем всеї України. Однак не хотів він княжити в Київі, а остав у своїй суздальсько-московській столиці, Володимирії над Клямзою і се було найбільшою зневагою для Київа, старинної "матери українських міст". З того часу занепадає значінє Київа, а на півночи бере перевагу Москва, що стала осередком володимирсько-суздальського князївства.

6. Почин окремого Галицького князївства.

Зі всїх українських земель, мабуть, чи не найкрасшою і найзаможнїйшою була Червона або Галицька Русь. Сей плодовитий і торговий край дістав ся князям Ростиславичам, правнукам Ярослава Мудрого, Володареви Перемиському і Василькови Теребовельському, котрі дали почин окремому князївству. Головні міста в Червоній Руси були: Перемишль, Звенигород (нинї село недалеко Львова) і Теребовля. Син Володаря Володимирко з'єдинив в одну цїлість свою Червону Русь і вибрав собі столицею Галич над Днїстром (1141 р.) і з того часу звало ся се князївство галицьким. Його син Ярослав, званий задля великого розуму Осьмомислом, дбав о спокій і лад в краю, закладав школи, пособляв хлїборобству, торговлї та промислови. Князь став справдїшним самовластцем з підмогою бояр, котрі в Галицькій Руси дійшли до великої сили. Але бояри стали вмішувати ся не лише в державні, але й в родинні справи князя і з того прийшло до великого заколоту в Галичі.

Колиж вимер рід галицьких князїв Ростиславичів (1198 року), тодї Роман, князь Володимирсько-Волинський, здобув Галич і став Галицьким князем, та погамував силу і перевагу бояр.

Але Роман злучив під своєю владою не лише Волинську і Галицьку землю (Галицько-Володимирське князївство), загорнув також Київщину і з того часу Київ перестає бути осередком України, а вся вага перехиляє ся на Галич. Роман став могучим князем і справедливо називав його літописець однодержавцем всеї української землі. Він поляг в бою з польськими князями і тоді почав ся великий розлад, бо старший син його Данило був ще малим хлопцем. Галич переходив з рук до рук, до угорської Польщі*), ба, навіть в руки бояр, поки підріс Данило і заволодів знов батьківщиною. Тоді розпочав він боротьбу з непокірними боярами, одначе не так жорстоко як його отець, бо Данило визначав ся не лише розумом і хоробростию, але був благородним і великодушним чоловіком. Та ледви почав Данило відзискувати свою батьківщину, як з далекого сходу, з Азії, напали на українську землю Татари. Перший раз з'явили ся Татари на Україні 1223 р., і побили українських князів над рікою Калкою, де також хоробро боров ся і Данило Галицький. Після сего бою Татари уступили в половецький степ і вернули до Азії.

7. Другий напад Татар. Данило король України.

Вернувши з бою над Калкою, заходив ся Данило, щоби розширити Державу і йому довело ся справді з'єднити під своєю рукою майже всі землі, заселені Українцями. Се була велика на той час держава в Европі і сягала аж по устє Дунаю і Чорне море. Данило переніс свою столицю з Галича до новозаложеного міста Холму (на Волині); оснував також місто Львів (назване по імени сина Льва) коло 1230 року. За Данила дійшла Україна до великої заможности і просвіти, також по Европі розійшла ся слава України, позаяк у воєнних походах Данило посунув ся аж до границь австрійського кня-

*) Угорський король Андрій II. та краківський князь Лешко Білий опікували ся з разу малим Данилом. Опісля однак змінили своє поведене. Андрій оженив свого сина, Кольомана, з донькою Лешка, Сальомеєю, і заняв для них на короткий час Галич. З того часу приняли угорські королї титул »королїв Галичини і Володимирії.«

зївства, а свого сина Романа посилав добивати ся австрійського княжого престола*).

В трийцять літ після бою над Калкою появили ся знов Татари в Европі і сим разом спустошили суздальсько-московське князївство. Відтак виправили ся вони на полудне і під проводом страшного хана свого, Батия, підступили в 1240 р., під Київ і зруйнували матїр українських міст, так що Київ нїколи вже не відзискав давньої світлости і слави. З під Київа посунула дика орда татарська чорною хмарою на захід, зруйнувала

Князь Данило, король Руси.

міста на Волинї, здобула також Галич, спустошила галицьку землю і загнала ся аж на Шлеск і на Угорщину. Відтак вернув Батій в степи над Волгою і там осів з своїм двором в своїй столиці Сараю, куди володарі забраних Татарами країв були при-

*) Син Данила, Роман, оженив ся був із своячкою останнього австрійського князя (на котрім в Австрії вимер тодїшний рід княжий) і хотїв добити ся австрійського престола, але відтак був приневолений з Австрії уступити. Розійшла ся лише між Нїмцями слава про красу і стрійність українських полків.

Королївський вінець Данила.

неволені приїздити на поклін і кланяти ся Батиєви яко свому верховному панови.

Підчас Батиєвого наїзду був Данило на Угорщині, а вернувши домів, почав відновляти зруйновані міста, збирати людий, що розбігли ся перед Татарами по лісах і нетрах. Кромі того населяв міста Німцями, Вірменами і иншими людьми а небавом розвинув ся знов промисл і торговля. Але мимо того не мав він ще сили оперти ся страшній татарській орді і задумав поки що признати татарського хана своїм зверхником. Помолившиї ся в Києві, виправив ся Данило 1245 на 1246 рік на двір Батия до Сараю. Батий приняв його ласкаво і віддав йому галицьке князївство яко підручному князеви, за що Данило обовязаний був давати ханови військо на підмогу, коли ханови треба було виступати в похід. Але хоч та зависимість від Татар не була така важка, не міг Данило довго здержати такого приниженя. Він почав оглядати ся поміж сусїдами за союзниками проти Татар, оженив сина свого Льва з дочкою угорського короля Белї і почав переговори з Папою Римським, щоби Папа візвав христіянських володарів до хрестного походу на Татар. За сю обіцяну поміч признав Данило Папу Римського головою Церкви, а Папа призволив Українцям придержувати ся обрядів грецької Церкви, бажаючи довести до з'єдиненя східної церкви грецької, із західною, римо-католицькою. Папа прислав Данилови королївський вінець*), котрим коронував його папський посол в 1253 р., і назвав його королем України. Забезпечивши собі тим способом поміч сусїдних христіянських володарів, задумав Данило розпочати війну з Татарами і відобрав їм українські міста, однак обіцяна поміч не надходила і тому Данило зірвав зносини з Папою Римським, але задержав назву короля України і королївський вінець. Данило намагав ся опісля власними силами скинути татарське ярмо, але се йому не вдало ся і Татари приневолили його поруйнувати відбудовані твердинї українських міст. Зате успі-

---

*) Запевняють, що сей королївський вінець перероблено опісля на мітру для епископа в Перемишлї, де вона є до нинї.

шнійша була його боротьба з иншими сусїдами, н. пр. з дикими Ятвягами і з Литовцями, що принесла йому чимало слави.

Данило був не лише хоробрим лицарем, але й розумним політиком, дбав щиро і безнастанно про добро українського народу і тим з'єднав собі його любов, як перед ним Володимир Мономах.

Князь Лев.

8. Князь Лев і затрата самостійности Галицької України.

По смерти Данила (в 1264 р.) галицьке королївство розділили поміж себе його сини, а верховним князем став Данилів брат Василько. Але по смерти його почали ся знов міжусобиці. Син Данила, Лев, бажав відтак злучити всї українські землї під своєю рукою, але се йому не повело ся. Він відбудував Львів, зруйнований Татарами, обвів окопами і стїнами, заселив Нїмцями, Вірменами і иншими і зробив його своєю столицею. Про конець його житя не знаємо нїчого певного. Внук

Преподобний Нестор, українсь^кий лїтописець.

Данила Юрій вспів з'єдинити ще раз Галицьку і Волинську землю, але небавом вимер рід галицько-волинських князів, а галицько-волинське князївство дістало ся під владу держав Польщі і Литви.

9. Устрій і житє в стародавній Україні за князів.

Князь і дружина. Верховну власть в кождім князївстві мав князь, що жив у престольнім городі (містї) із своєю дружиною з вільних людий, вправних у воєнних дїлах. Князь майже нїколи не розставав ся з дружиною, жив з нею по дружньо-

му (по приятельськи), звідкіль і її назва, на війні боров ся на її чолї, дома радив ся з нею про свої справи, ходив на лови, збирав данину (полюдє) і т. и. Старші і поважні дружинники звали ся боярами, з поміж них назначав він своїх воєводів і посадників (намісників) по містах. Князь був також і верховним судією свого народу. Князї надїляли хоробрих борців щедрими дарунками а також землями, котрі вони заселяли людьми спійманими на війнї. Але селяни нераз з біди мусїли зрікати ся своїх прав і запродувати ся боярам задля роботи і про-

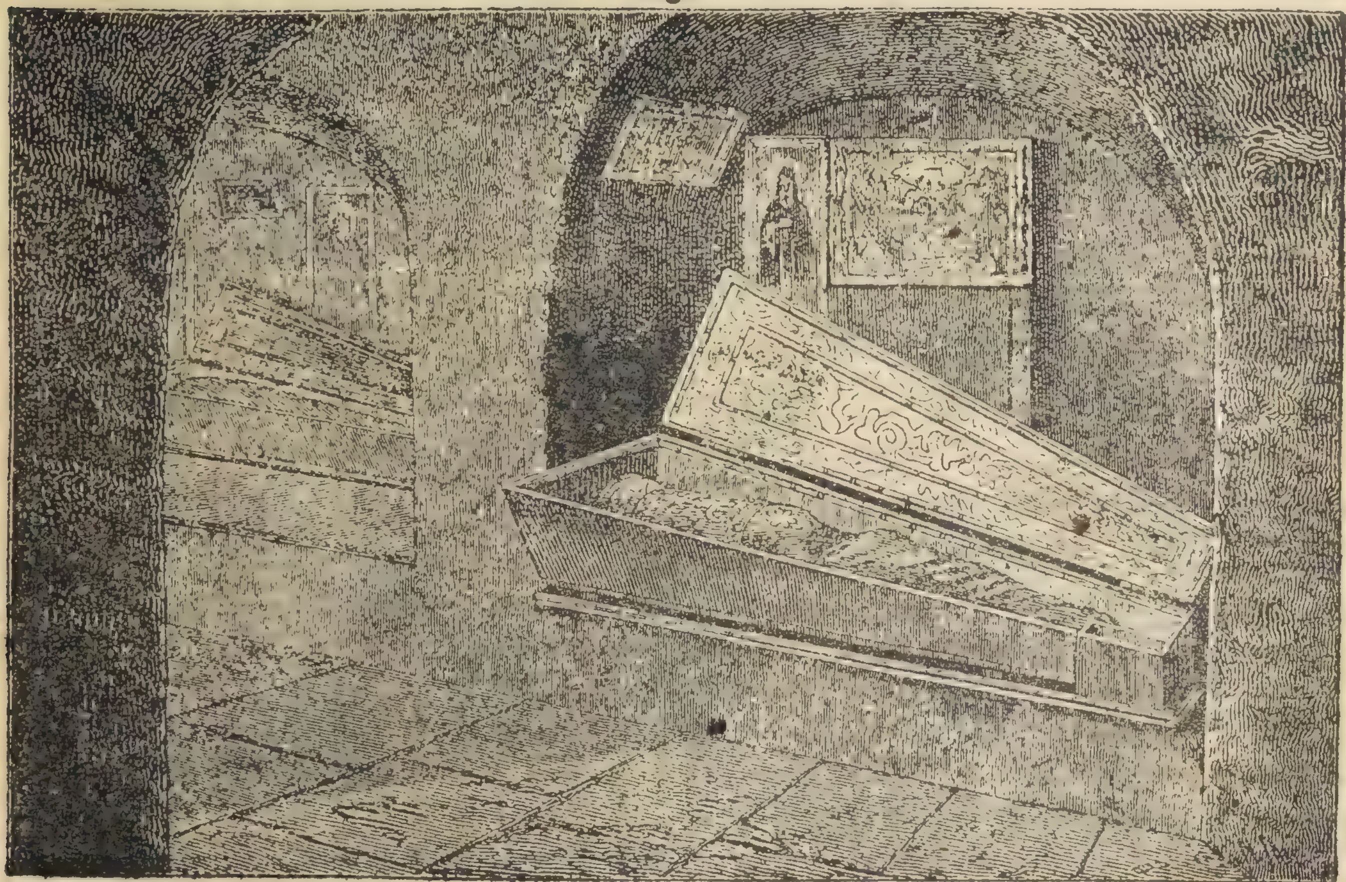

Домовина Нестора в Київських печерах.

житку. Таким способом повстала перегодом на Українї неволя.

Народне віче. Головне населенє на Українї становили міщани і селяни (звані смердами). Міщани жили по містах, звичайно укріплених, обгороджених валами і частоколами (відси назва — город). Вони вибирали собі звичайно самі свої власти: тисяцьких, старостів, сотських і ин., що дбали про лад в громаді і судили справи разом з княжими судіями (тіунами). Вибір відбував ся на вічу, котре скликував сам князь. Але пе-

регодом князї щораз рідше скликували віча і так змагали до самовлади. Вічевим дзвоном скликувано міщан на віче і там рішали ся всї важнїйші справи. Нераз доходило на вічу до великої ворохобнї і бійки.

Торговля. По селах занимали ся люди звичайно хлїборобством, по містах торговлею і промислом. Київ був першим містом що до богатства. До Київа приїздили купцї (гостї) з далеких, чужих країв, привозили там вина, сукна і т. и., а вивозили кожухи, скіри, віск, мід і т. и. Щорічно приходили сюди численні судна Днїпром з Чорного моря з товарами. Князї були приневолені давати воєнні віддїли для обезпеки купцїв перед дикими ордами Печенїгів і Половцїв, котрі їх часто нападали і грабили. До Київа приїздили з Царгороду будівничі і живописцї, ставили і малювали церкви і княжі палати.

Духовенство, монастирі і просвіта. Головою духовенства на Українї був митрополит, що сидів у Київі, а по більших містах були епископи або владики. Митрополита настановляв царгородський патріярх*). З христіянством проникло на Україну також письменство. Початок славянському письменству дали св. апостоли славянські, братя Кирил і Методий, з грецького міста Солуня, що в половинї 9-го столїтя проповідували христіянську віру на Мораві, уложили славянську азбуку і переложили староболгарською (церковнославянською) мовою св. Письмо. На Українї почали також головно духовні писати книжки церковно-славянською мовою. Але письменних людий було на Українї тодї дуже мало. Спершу були лише богослужебні книжки а їх переписуванєм занимали ся головно монахи (бо в тих часах ще люди не знали печатаня книг). З христіянством настало також богато монастирів на Українї. Найславнїйшою була в Київі Печерська Лавра, основана св.

---

*) До кінця одинайцятого столїтя царгородський патріярх признавав ще Папу Римського головою Церкви. Аж в 12-ім столїтю розірвала ся звязь між Царгородом а Римом і так христіянська Церква роздїлила ся на західну (римську) і східну (грецьку). А що Україна оставала в звязи з Царгородом, отже й через те відлучила ся від західної (римсько-католицької) Церкви.

Антонієм і Теодозієм так названа тому, бо спершу монастир сей містив ся в підземних печерах, викованих в скелях над Дніпром. Опісля повстала церква і монастир на горі. Монахи окрім богослуженя запимали ся також переписуванєм книг, списуванєм житій святих, а також записували події тогочасні як і з давної бувальщини і такі книги звали ся літописями. Поміж сими київо-печерськими монахами вславив ся преподобний Нестор, що жив там в половині 11-го століття і написав деякі оповіданя з житя святих та з руської бувальнищи, а йому приписувано також списанє початкової української літописи. Окрім літописий, житій святих і проповідий зберегло ся з тих давних часів Слово о Полку Ігоревім, се є пісня про похід Ігоря на Половців, в якій вельми живо описано бій руської дружини з Половцями, полон Ігоря, плач його жінки на стінах міста і на останку поворот князя на родину. При монастирях засновано також школи і почин до таких шкіл дали уже Володимир Великий і Ярослав Мудрий.

II. УКРАЇНА ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ, ПОЛЬЩІ Й УГОРЩИНИ.

---

1. Почини Литовської держави. Зукраїнщенє Литви.

Против України, ослабленої наїздами хижої орди татарської, виступає на півночі новий ворог, Литва. Литовське племя жило далеко на півночі від Галицької України, понад Німаном рікою в біднім і глухім краю, вкритім великими лїсами і недоступними болотами. З першу дїлило ся литовське племя на дрібні народці і не творило одноцільної держави. Лише поганська віра і однакові звичаї лучили литовське племя. Найблизшими сусїдами Галицької України з поміж литовського племени були хижі Ятвяги, що часто наїздили і грабили Україну і доперва галицьким князям Романови а відтак Данилови повело ся обезпечити свої землї від їх нападів.

Але ще грізнїйшою стала Литва для України, коли литовський князь Миндовг і хитростю і силою з'єдинив усю Литву під своєю верховною владою і загорнув також українські землї що на заході межували з Литвою. Він приняв навіть християнську віру і тим скріпив литовську державу. До більшої ще сили і могутности двигнув Литву великий князь Ґедимін. Він вибрав своєю столицею Вильно на горбоватих берегах Вілїї, що вливає ся до Німану. Незвичайно розумний і ємкий, покористував ся Ґедимін розладом на Україні. Майже всї сини Ґедиминові поженили ся з українськими княжнами, бо він бачив на те, щоби тим способом придбати для Литви Українські землї, або навязати союз з якою державою. Тим способом проникала на Литву християнська віра і українська просвіта. Українські землї радо піддавали ся литовській владі, бо тим способом визволяли ся з під татарського ярма, а до того Ґедимін не нарушував їх внутрішного горожанського ладу і признав давні права українському духовенству. Яку вагу мала українська народність в литовській державі, бачимо з того, що Ґедимін писав ся королем Литви і України. Сю перевагу надала Українцям над Литовцями злука дальших українських земель з Литвою, так що дві третини великої держави Литовсько-Україн-

ської заселювали Українці, а Литва вже за Ґедиміна стає осередком, коло котрого громадили ся роздроблені і ослаблені українські сили.

Ґедимін роздавав свої землї, подібно як се діяло ся в стародавній Україні, поміж синів, яко удїли. Але найрозумнїйший з Ґедимінових синів Ольґерд злучив ся зі своїм братом Кейстутом, заволодів Вильном і присвоїв собі зверхну власть над усім Литовським князївством. Він визначав ся вельми войовничою дїяльностю, провів майже все житє в боротьбі з сусїдами і майже зі всїх боїв виходив витязем. Татарам відібрав він Київщину, на півночі загорнув Чернигівщину і Сїверщину, на полудне Поділє, що тоді звало ся Понизєм і простирало ся широким поясом лївобіч Днїстра від Днїстрового Серета понад Бугом і правим берегом Днїпра аж по Чорноморе. Тим способом злучились під владою Ольґерда майже всї українські землї, велике князївство литовське стало за Ольґерда справдї українським князївством, в котрім ледви десяту частину заселяло литовське племя. Прилучені до Литви українські землї роздавав Ольґерд своякам, від котрих пішли славні опісля на Українї роди княжі: Санґушків, Вишневецьких, Заславських, Корецьких, Ружинських, Чарторийських і ин., що розсїли ся на Волинї і в Київщинї.

Ольґерд випер Татар далеко на східні степи і воював побідно з московщиною на північи. Його брат Кейстут воював на заході з нїмецькими хрестоносцями, що були заразом монахами і лицарями, одягненими в білі плащі з чорними хрестами на грудях, звідки пішла назва хрестоносців. Вогнем і мечем навертали хрестоносцї поганські народи на Балтійськім побережу на христіянську віру а також Литві дали ся чимало в знаки.

Ольґерд рано вже охрестив ся, оженив ся з українською княжною, провів більшу часть серед українського народу і під впливов української просвіти. Його сини також визнавали христіянську віру по грецькому обрядови, а його дочки віддавали ся за українських князів. А що Україна недавно вже була христіянська і станула просвітою і наукою висше поганської ще і дикої Литви, отже хоч і завойоавна Литовцями, перемогла

духом Литву. Литовці переняли від Українців тодішню мову українську, українське письмо і просвіту, українські звичаї і так справді з'українізували ся. На княжім дворі литовськім, в судах і на радах говорено і писано українською мовою, списувано по українськи урядові грамоти і закони.

2. Спір Литви з Польщею про спадщину Галицько-Володимирського князївства. Галицька Україна переходить під владу польського короля Казимира та Угрів.

Коли в Галичі вимер рід князїв Романовичів (потомків Романа і його сина Данила), посадили бояри на княжім престолї сестрінця останнього галицького князя Болеслава Тройденовича (з Мазовецьких князїв), що приняв православну віру і писав ся з того часу Юрій II. Але недовго княжив він; його жорстокість довела до того, що бояри отруїли його, і покликали тодї на галицький престіл Ґедимінового сина Любрата, литовського князя оженено з дочкою князя Юрія II. Однак польський король Казимир забажав загорнути Галицько-володимирське князївство, виправив ся несподївано на Галицьку Україну (1340 р.), здобув Львів, забрав богато дорогоцінностий з княжих замків (тодї ще деревляних), а спаливши ті замки, вернув до Кракова. Сей перший похід був властиво лише наїздом без більшого значіня. По нїм Галицькою Україною завідував боярин Дмитро Дедько, що признавав над собою владу князя Любарта, а сей знов владу татарського хана, котрий від часів Данила був зверхником Галицько-Володимирського Князївства. Але Казимир виступив знов (1349 і 1351 р.) походом на Галицьку Україну і хотів також загорнути Волинь і Поділє. З того вивязала ся з литовськими князями довголїтня війна Казимира, в котрій він для себе здобув лише Холм і Володимир на Волинї, а литовські князї задержали решту Волинї і Поділє.

Однак до Галицької України виступали з правами, ще за часів короля Данила, угорські королї. Угорський король Людвик, сестрінець Казимира, посилав навіть військо на Галицьку Україну ще перед походом Казимира (1340 р.). Колиж Казимир

заняв Галицьку Україну, угорський король зазначив виразно свої права до сеї землї в окремих умовах*), на основі яких Галичина мала оставати в руках Казимира до його смерти яко власність Угорщини, а по безпотомній смерти Казимира мала перейти враз з цілою Польщею під владу угорського короля Людвика.

Дїставши Галицьку Україну в свої руки, розпочав тут Казимир заводити значні зміни. На місці деревляних замчищ ставив муровані замки, костели, обводив міста мурованими стінами і валами. Українським містам надавав всякі купецькі користи і вигоди. Деяким з тих (як Львів, Сянок, Перемишль, Коломия) надав Казимир німецьке право, зване маґдебурським (від міста Маґдебурґа). Міщани були независимі від королівських воєводів, старостів і судів. Містами управляли бурмістри з громадською радою, кримінальні справи судила лава (зложена з 12 судіїв).

До міст сих приманював Казимир Німців, Вірмен, Татар і Жидів, котрі сюди напливали і збогачували ся надаваними їм землями і купецькими користями. Таким способом поміж Українців втискали ся чужі люди, а з ними чужа віра і чужі звичаї.

Одначе Галицька Україна не втратила ще зовсім своєї самоуправи, і задержала мало що не цілих сто літ після овлади Казимиром (аж до 1432 р.) по части давний український лад. Начальником краю був староста української землї (а не воєвода, як се бувало по инших польських землях). З часів українських князів остали ще по більших містах Галицької України українські уряди.

В боротьбі з Литвою зазнав Казимир підмоги Папи Римського. З вдяки за сю підмогу дбав Казимир пильно про розповсюдженє латинської (римо-католицької) віри в Галицькій Україні і тим скріпляв своє пановане. В Перемишлї, Холмі і Володимирі оснував Казимир латинські епископства, а в Гали-

*) З року 1339, 1350, 1364 і 1369.

чі навіть архиепископство*). Приймаючи латинську віру, Українці покидали українські звичаї, українську мову і народність. Особливо богато українських вельмож, заманених світлостю польського трону, високими почестями і урядами, приймало латинську віру. Таким способом богато Українців покинуло предківську віру, українську народність і стало Поляками.

В розповсюдженю латинської віри на Україні пособляв тоді Казимирови великий розлад в українській церкві. Київський митрополит, що був головою української церкви, переніс ся наслідком страшних нападів татарських далеко на північ, до Москви**), столиці великого князівства московського. Тим то українські вельможі і бояри, побоюючи ся, щоби "віра українська не згинула і не була в нарузі", домагали ся установленя окремого митрополита для Галицької України. Казимир виєднав се, що царгородський патріярх посвятив галицьким митрополитом епископа Антонія вибраного боярами і духовенством і йому підлягали всї українські епархії, які були під владою польського короля.

Українці не могли освоїти ся з тим новим ладом, який Казимир заводив на Галицькій Україні, а особливо українські бояри входили безнастанно в змови з Татарами і Литовцями і підпомагали їх наїздам на Галицьку Україну. По безпотомній смерти Казимира перейшла Галицька Україна з Польщею на основі висше згаданих умов, під владу його сестрінця, угорського короля Людвика, а сей надав Галицьку Україну яко угорську провінцію знїмченому князеви Володиславови Опольському, внукови Казимира по сестрі. Обидва сї володарі заходили ся коло скріпленя латинської віри в Галицькій Україні, а латинські монахи Францїшкани і Домінікани розвинули тут живу діяльність. Се викликувало заворушеня, так, що в деяких костелах перестали відправляти службу Божу, а Українці повідбирали добра, надані Володиславом Опольським латин-

---

*) 1414 р. перенесено латинське архієпископство з Галича до Львова і віддано латинському архієпископови українську церкву на катедральний храм; так само опісля в Перемишлї перероблено українську церкву на латинську катедру.

**) Спершу переніс ся київський митрополит до Володимира над Клязмою.

ській митрополії в Галичі. Аж в кілька літ опісля заходами Папи піддано знов латинським владикам їх костели і добра.

Володимир Опольський побачив, що годї йому буде при безнастанних нападах Литовців удержати ся в Галицькій Україні, тому зрік ся сего князївства і заміняв за польські землї*) а Галицька Україна перейшла знов під владу угорського короля Людвика. Але сей дбав лише про свою Угорщину, а Галицькою Україною правив угорський верховний Воєвода в Галичі. По смерти Людвика правила галицькою Україною його дочка Марія, опісляж молодша Ядвиґа.

3. Ягайло вел. князь литовський. Злука Литви з Польщею. Галицька Україна переходить під постійну владу Польщі.

Великий князь Ольґерд розділив литовсько-українську державу поміж синів а головний престіл надав середньому синови свому і української княгинї тверської Уляни, Ягайлови (Поляки звуть його Яґело). Хитрим способом велів Ягайло удусити старенького свого дядька Кейстута і намагав ся захопити в свої руки всї литовсько-українські землї, а щоби осягнути самовладу в цілій литовсько-українській державі, почав Ягайло переслїдувати своїх братів, котрі по більшій части спасли ся утечию до сусїдних земель. Литовська держава була би й дальше остала українською, якою була за Ольґерда, наколиб Ягайло не одружив ся був з польською королевою, Ядвіґою, що по смерти свого батька Людвика, угорського короля, засїла на польськім престолї.

Польські вельможі і духовні звернули бачність Ядвіґи на те, що для Польщі було би вельми користно, такого могутнього союзника як Ягайло, приєднати собі для спільної боротьби з німецькими хрестоносцями і задумали довести до подружя своєї королевої Ядвіґи з великим князем литовським

*) Вертаючи в Польщу, забрав із собою Володислав Опольський з Белзкої церкви чудотворний образ Пр. Богородиці, котрий по переказу з иншими дарунками дістав князь Володимир Великий за царівною Анною з Царгороду. Сей образ Пр. Богородиці переніс Володислав Опольський до Ченстохови, де він до нинї находить ся.

Ягайлом, хоч вона вже була заручена з австрійським князем Вільгельмом. Ягайло вихований по українськи*), обіцяв приняти католицьку віру з усею Литвою і польське духовенство вговорило Ядвіґу одружити ся з Ягайлом. В році 1386-ім приїхав Ягайло до Кракова, приняв католицьку віру (і імя Володислава), одружив ся з Ядвіґою, коронував ся польським королем і злучив Литву з Польщею (сю злуку звуть унією). На приказ Ягайла, охрещено на католицьку віру більшу часть Литовців, хоч богато з них визнавало вже християнську віру по грецькому обряду. На Литві засновано два католицькі епископства у Вильнї і в Троках і підчинено архіепископови в Гнєзні. Змаганє Ягайла, щоби завести католицьку віру і в українських землях належних до Литви, викликало тут велике невдоволенє. Литовці також нераді були королеви, що поселив ся тепер в Кракові і окружив ся польською шляхтою, а в злуці Литви з Польщею бачили вони затрату своєї самостійности і окремішности. Тимчасом виправила ся Ядвіґа (1387) на Галицьку Україну, виперла звідтам угорські війська своєї сестри Марії і прилучила Галицьку Україну раз на все до Польщі.

Невдоволенєм Литовців по причині унії (злуки) з Польщею покористував ся розумний і вельми діяльний Витовт, син Кейстута. Він ступив в союз з німецькими хрестоносцями і дістав від них поміч. Ягайло утомлений боротьбою згодив ся відступити Витовтови Литву з достоїнством великого князя (1392 р.) однак під зверхною владою Ягайла.

Витовт розпростер своє володарство забором Самоленського князївства а відтак хотів виперти Татар і зломити їх силу. Але Татари нанесли йому страшне пораженє на берегах річки Ворскли (що лївобіч вливає ся до Днїпра, в році 1399-ім) і з того часу були ще страшнїйшою грозою українських земель. За те з німецькими хрестоносцями воював Витовт успішно. Витовт злучив ся з польським королем Ягайлом і спіль-

---

*) Є звістка, що Ягайло був охрещений з першу по грецькому обрядови іменем Якова. Однак се непевне.

ними силами зломили на все силу хрестоносців під Дубровном (коло німецьких сіл Ґрінвальду і Таненберґу 1410 р.). В тім бою українсько-литовські війська здержали перший напір німецьких хрестоносців а галицько-українські полки довершили побіди.

Пізнавши таку силу в союзі Литви і українських земель з Польщею, бажав Ягайло ще тіснійше злучити Литву й українські землї з Польщею. В три роки після бою під Дубровном Ягайло з польськими панами і Витовт з литовськими боярами з'їхали ся на сойм в Городлї, над Бугом (1413 року). Литовські бояри, що стали католиками, одержали права польської шляхти, стали власниками і дідичами своїх дібр, звали ся шляхтою і дістали польські герби (шляхотські відзнаки). Висші литовські уряди могли діставати лише католики. Православні українські і литовські бояри були виключені від тих прав. Так перемагав на Литві польсько-латинський вплив, про важнійші справи Литви і Польщі мав радити спільний сойм і тим Литва входила в тісну звязь з Польщею. Одначе Витовт намагав ся удержати самостійність Литовсько-української держави. Його краї були в церковних справах зависимі від Московського митрополита. Отже, щоби визволити ся з під зависимости московського митрополита, скликав Витовт собор українських владик і вони вибрали київським митрополитом ученого Болгарина Григорія Цамвлака (1415 р.). Витовт задумав також приняти титул короля з рук німецького цїсаря, але Поляки перехопили німецьких послів, що везли королївську корону для Витовта, котрий уже спросив богато сусїдних володарів на своє вінчанє. Огірчений такою невдачею умер небавом вісїмдесятьлїтний Витовт (1430 р.).

Після смерти Витовта, за котрого Литва дійшла до найбільшої могутности і сили, встоював Ягайлів брат, Свитригайло, ставши великим князем, о независимість і самостійність Литовсько-української держави і був прихильний Українцям та опирав ся на українськім народї. В довголїтній боротьбі Свитригайла з Польщею за самостійність Литовсько-української держави визначив ся на Волинї український воєвода князь Олександер Ніс, а на Подїлю хоробрий князь Федько Несьвиз-

кий. Ціла та завзята боротьба, в котрій Польща загорнула Волинь і Поділє, прибрала ціху народної і релїґійної війни. Після смерти Свитригайла литовські вельможі й українські князї вибирали з ґедимінового роду окремих великих князів, щоби тим способом відділяти Литву від Польщі. Поляки не хотїли допустити до зірваня унії та вибирали все великих князїв литовських своїми королями. Литва і Польща мали отже все одного спільного володаря яко дві рівнорядні держави, доки через унію переведену остаточно на соймі в Люблинї 1569 р., не упала справа окремішности і самостійности Литовсько-української держави.

4. Злука Литви з Польщею в Люблинській унії.

Останним нащадком з Ягайлового роду був Жигмонт II. Август, що правив яко король Польщею і був великим князем литовським. Ягайло обіцяв ще підчас коронації в Кракові довести до злуки Литви й українських земель з Польщею, а польські вельможі і польське духовенство неперестанно тим клопотали ся. Але сій злуці супротивляли ся литовські вельможі, щоби не втратити свого впливу і значіня, яке мали доси на Литві яко віддільній державі. Справа злуки Литви з Польщею стала дня Поляків тим пильнійшою, бо Жигмонт Август був бездітним і з ним вимирав Ягайловський рід, що доси лучив собою сї дві держави, а з його смертию могла та звязь зівсім розірвати ся.

Польська шляхта і духовенство подвоїли отже свої змаганя, щоби довести до цілковитої злуки Литви з Польщею в одну державу. Довго опирали ся сему литовські й українські вельможі, але на останку довело ся королеви приєднати литовського канцлєра князя Миколу Радивила Чорного, київського воєводу князя Константина Острогського і волинського воєводу князя Олександра Чарторийського, а сї потягнули за собою і инших українських панів. На соймі в Люблинї 1569 р., підписали вони унію, се є злуку в одну державу і постановили, що Польща, Литва й Україна (Русь) будуть мати одного володаря в особі польського короля; Польща і велике князївство ли-

товське з українськими землями повинні мати рівні права, один спільний сойм у Варшаві, але Польща і Литва задержала своїх окремих урядників, окреме військо і окремі закони. Одначе опісля виявило ся, що Люблинська унїя знищила самостійність великого князївства литовського і з того часу починає ся великий вплив Поляків особливо на українські землї, Волинь, Київщину і Брацлавщину, які безпосередно прилучено до Польщі.

5. Наслїдки люблинської унїї для України.

Велике литовсько-українське князївство складало ся з кільканайцяти удїльних князївств, котрими правили князї з Ґедиміноврго роду, а деякими ще й українські князї. Але перегодом місце тих князїв занимають воєводи або намісники, зависимі від великого князя.

Вся область великого князївства була подїлена на землї та повіти. В кождім повітї був город (укріплений замок), де жив воєвода або повітовий староста і сей не лише правив землею як і инші старости повітові, але й був крім того ще судією і військовим начальником тої землї. Землї дїлили ся на частки, звані службами, а одна така частка або служба обнимала обшар около 300 морґів. Такі служби роздавано в ужиток з обовязком достарчати від одної такої служби (300 морґів землї) одного узброєного чоловіка до війська великого князя. Одному можна було брати і більше таких служб, щоби лише від кождої достарчив одного вояка.

В тих сторонах, де богато було лїсів і води (рік, озер, ставів) люди брали охочо "служби", бо в тих давних часах найпоплатнїйше було пчільництво, лови звірів, (н. пр. бобрів), риболовство, дегтярство і т. и. Хлїборобством мало хто занимав ся, а збіже управляли не на продаж, лиш на власний прожиток. Тимто в степових країнах, не обезпечених від татарських нападів, люди нерадо брали служби і задля того великі простори землї лишали ся пусткою. Тодї то старости почали роздавати такі "служби" також громадам з обовязком достарчати до війська узброєного чоловіка.

Після люблинської унїї введено в цїлім великім князївстві

литовськім і в українських землях польське право, яке стало тут обовязком*). Се право відбило ся некористно на селянах. Спершу іменно в великім князївстві литовськім і в українських землях жили селяни зовсім свобідно, хоч були нераз безземельні і держали землї як орендарі, але з часом добивали ся красших обставин і передавали свої землї дітям та платили лише данину плодами до скарбу. Дуже рідко були бранцї, що ставали хлопами, кріпаками і ся неволя переходила на їх дітий в спадщинї. Колиж заведено польське право, устала свобода селян, бо в Польщі вже тоді було кріпацтво, а шляхта, що звала ся землянами, мала право вважати селян як свою власність, володїти ними як кріпаками. Шляхтич на однім селї мав над селянином право житя і смерти, бачив в нїм робочу машину, на котру стілько накладав панщини, скілько могли його тїлесні сили двигнути. Польське право признавало лише два стани людий — шляхотський стан, що володів землею і селян-кріпаків, що не мали нїякої свободи, нїяких прав. Після Люблинської унїї втратили українські селяни на Литві, так само, як се було і в Польщі, особисту свободу, не мали власної землї і не судили ся громадським судом по давному звичаю, але підпали під власть дїдичів і стали хлопами. Окрім дачок грішми і господарськими плодами були селяни приневолені відробляти ще панщину, а в чотири роки після люблинської унїї варшавський сойм віддав селян під власть дїдичів з тїлом і майном, так, що дїдич мав право карати свого підданого, як сам хотів.

Міста на Литві і Українї змінили ся після Люблинської унїї на лад польських міст. До того часу українські міщани писали по українськи і так до них писали також польські королї і пани. Однак після Люблинської унїї богато міщан попереходило на латинську віру і стали Поляками.

Духовенство після Люблинської унїї підлягало також поль-

---

*) Книга законів, які обовязували у великім князївстві литовськім і в українських землях, звала ся Литовським статутом. В сю книгу увійшли старинні українські закони місцеві, а крім того многі постанови з польського права. Сей статут був списаний українською мовою.

ському впливови і ділило ся на “шляхту духовного стану” і низше духовенство. Владиками українськими настановляли тоді часто людий світських з поміж шляхти, що не мали до духовного стану ніякого званя, але уміли придбати собі ласку короля або його дворяків, або добре заплатили за таке достоїнство. Тодішні українські владики вели нераз житє гуляще і допускали ся ріжних вчинків, які не лицювали їх достоїнствам. Низше духовенство було вельми понижене, воно стало зовсім зависиме від дідичів, що присвоїли собі право вибирати для громади священика (право патронату, яке доси мали громади), судили священиків, брали від них данину і т. д., а через те підупала вельми повага духовенства. Перегодом дійшов духовний стан до великої темноти і зневаги. Нічого дивного отже, що українські пани і вельможі стали цурати ся православної віри і церкви, гордували нею і приймали латинську віру та ставали Поляками.

Після люблинської унії переселяє ся на Литву і Україну що раз більше польських вельмож, як Яблоновскі, Замойскі, Конецьпольські, Калиновські і ин. і вони випирають з українських земель литовсько-українських панів. Сей новий суспільний лад, витворений під впливом Польщі по Люблинській унії в українських землях, наляг важким гнетом на український нарід, а до того опісля прилучив ся ще і релїґійний гнет. Ті обставини приневолили український нарід станути до опору і самооборони.

6. Змаганя до просвітних і релїґійних відродин.

Коли наслідком люблинської унії настали для руського народу такі тяжкі відносини, а також українське духовенство втратило свою повагу, найшов ся муж, котрий чимало подбав про просвітні і релїґійні відносини на Україні. Князь Константин Острогський*), київський воєвода, один з найбільш впли-

*) Князь Острогський оснував в Тернополї фондацію для з’убожілих українських міщан, з котрої доходів здвигнено великий дім, де зубожілі міщани мають приют.

вових і найзнатнійших вельмож українських, закладав школи і печатні, з яких школа і печатня в Острозі (на Волині) мали

Князь Константин Острогський.

велику славу, бо були тоді вогнищами просвіти і чимало причинили ся до відродин науки і просвіти на Україні*).

---

*) Отець його був гетьманом литовським, вславив ся в многих боях, ставив церкви і оснував школи. Його тіло похоронено в Київі, де й доси находить ся гарний марморний памятник, з'ображуючий сплячого лицаря.

Але ще в більшій пригоді українській Церкві і просвіті станула українське міщанство засновинами церковних братств. Такі братства були вже здавна при церквах, вони опікували ся

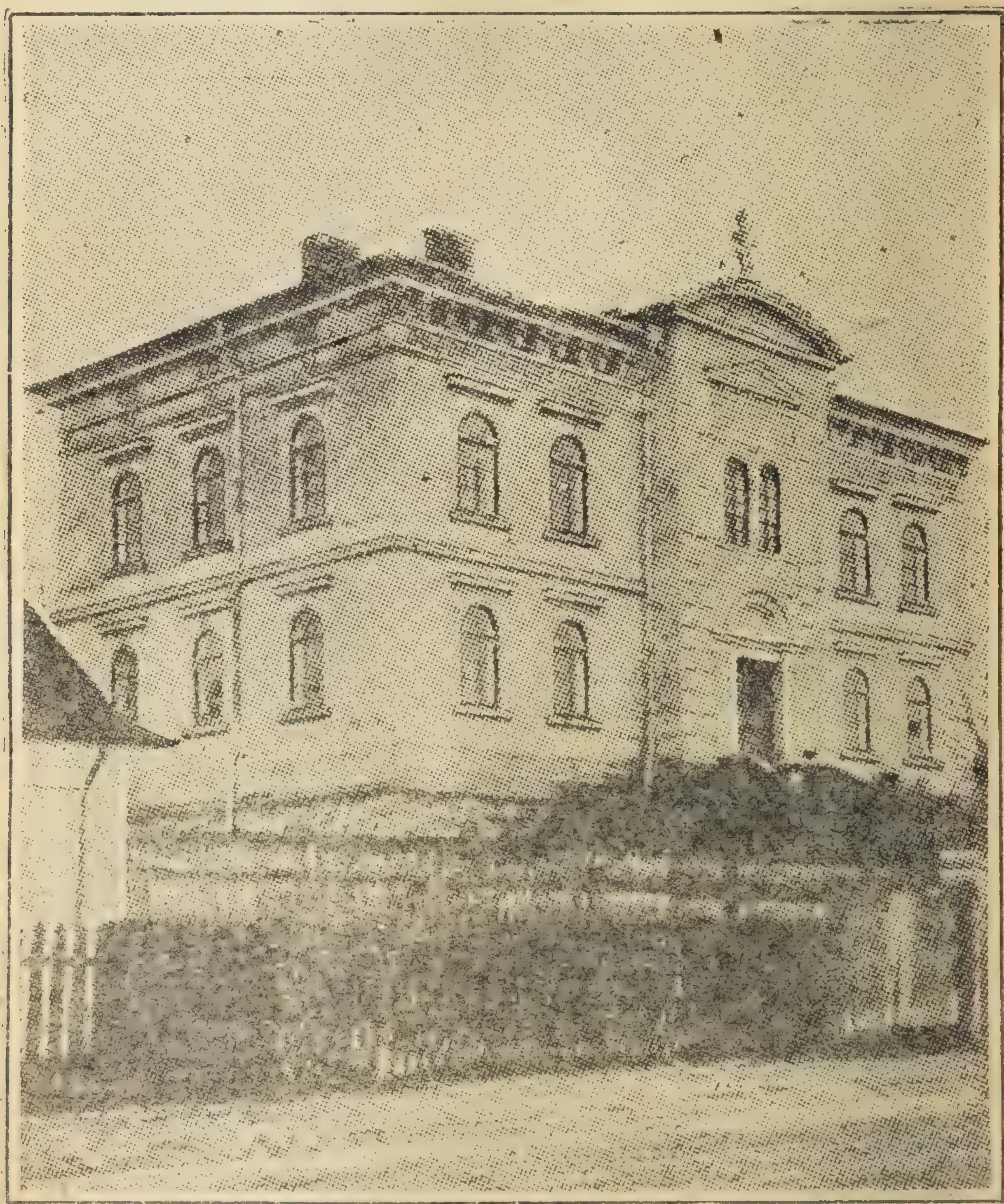

Заведенє фондації князя Константина Острогського в Тернополї.

убогими, сиротами і займали ся иншими милосерними ділами. Колиж висше українське духовенство морально занепало, а українські вельможі і пани перейшли на латинську віру, пере-

стали дбати про українську Церкву, тоді церковні братства почали піклуватись долею української Церкви.

Найдавнійше братство повстало при церкві Успенія Пр. Богородиці у Львові*), котрому патріярх не лише затвердив новий устав, але також надав старшинство над усіма иншими братствами і назву Ставропигійського братства**). Се братство удержувало школу для молодіжи, з котрої вийшло богато славних мужів на Україні, і печатню, в якій печатали ся шкільні і церковні книжки. Воно мало навіть право наглядати житє не лише світських і духовних людий, але і епископів, якими тоді настановлювано часто недостойних сего становища людий, котрі нераз навіть не висвячували, але лише користали ся доходами з епископських дібр. Такі братства независимі від київського митрополита і від епископів, повстали також в Луцку, Вильні і инших містах, а між ними найславнійше було Богоявленське братство в Київі.

7. Церковна унія берестейська.

Українські владики вельми нераді, що царгородський патріярх поставив їх під догляд церковних братств. Вони стали нарікати, що братства зложені з якихсь там кушнірів, пекарів, купців і инших українських міщан, котрі нічого не знають з духовних наук, мають наглядати їх житє і доносити про се патріярсі. У них зродила ся отже думка відлучити ся від царгородського патріярха, а признати Папу Римського головою Церкви (приступити до унії (злуки) з римською Церквою). Хоч звязь України з Римом перервала ся ще в половині XII. столїтя (диви на попередну примітку), а українська Церква признавала верховну владу царгородського патріярха, не мали Українці ясного розуміня тих відносин між Римом і Царгородом і нераз висилали посольства до Риму (н. пр. за короля Данила). Пізнїйше

*) Сю церкву називають також волоською, позаяк волоські воєводи причинили ся своїми жертвами до її здвигненя.

**) В р. 1585 і 1586. затвердив патріярх новий устав, а в 1589 надав братству знамя трираменного хреста патріяршого і назву Ставропігії і воно підлягало просто лише царгородському патріярхови.

нійше київський митрополит Ізидор підписав унію (злуку) української церкви з Римом (у Фльоренції 1439 р.), але він небавом умер і та звязь знов перервала ся. Тепер же особливо ревно стали заходити ся коло злуки української Церкви з Римом епископ луцький Кирил Терлецький і володимирсько-волинський епископ Іпатій Потій, котрий був чоловіком ученим, жив богобоязливо і на просьбу князя Острогського дістав від короля се епископство. Київський митрополит Рагоза також склоняв ся до унії. Терлецький з Потієм виїхали до Риму і перед самим Різдвом (23 грудня 1595 р.), подали Папі Климентію VIII. письмо з заявою, що українська Церква підчиняє ся римському престолови. При тім просили вони, щоби Українці могли держати ся своїх церковних обрядів і відправляти богослуженя після грецького обряду. Папа приняв сю заяву і згодив ся на унію, а Потій і Терлецький присягли на євангеліє за всіх українських владик і київського митрополита і вернули 1596 р., домів. Одначе проти унії з Римом повстала часть українського духовенства (між тим і львівський епископ Ґедеон Балабан) і деякі з українських вельмож а між ними старенький князь Константин Острогський. Для рішеня сеї справи зібрав ся собор в Берестю (1596 року).

На сім соборі затверджено услівя унії подані і приняті в Римі, а також польський король Жиґмонт III., потвердив сї услівя, як і заборону переходу уніятів на латинський обряд. Львівський епископ Балабан і перемиський Копистенський під впливом князя Острогського оперли ся признаню унії, а з ними часть українського духовенства. Таким способом в українській Церкві повстав розлам на православну і уніятську (з'єдинену, українсько-католицьку) і се викликало довгу і горячу боротьбу. Потій, котрий по смерти Лагози став київським митрополитом, ревно трудив ся для розширеня унії і мало що не був убитий за се одним православним. Наслїдком Потія на київськім митрополичім престолї став Велямин Рутський, що двигнув із занепаду до давної слави і світлости чин св. Василія В. Як завзятою була тодї боротьба між православними а уніятами, показує найлїпше смерть полоцького архіепископа Йосафата Кунцевича, котрий з великою ревностию дбав про роз-

Кремлін, російська кріпость міста Москви в Росії.

ширенє унії. Роз'ярена товпа православної черни напала його в Витебську, убила і вкинула його тіло в ріку Двину, звідки потім його винято і поховано з великим торжеством*). Але

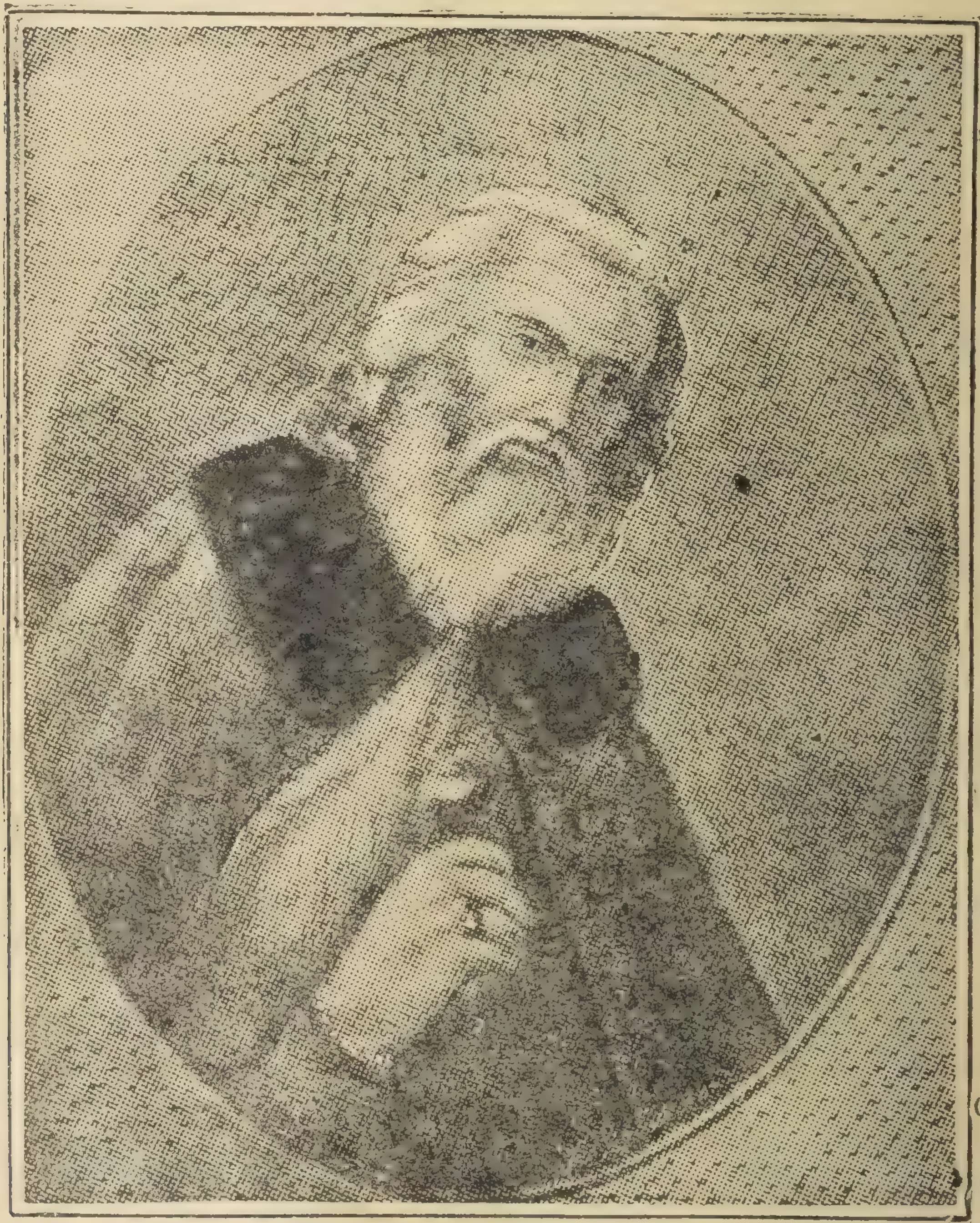

Київський митрополит Рутський.

й найбільший його противник православний епископ Смотрицький покинув відтак православіє і приняв унію.

Одначе також Українці-уніяти дізнавали від польського

*) Католицька Церква за папи Пія IX. (1867 р.) зачислила Йосафата Кунцевича поміж святих.

правительства зневаги своїх прав. Польські епископи були надто горді, щоби допустити уніятсько-українських владик до політичного впливу, щоби вони могли бути в сенаті (висшій палаті сойму), а митрополит Рутський, котрого Папа назвав

Мелетій Смотрицький.

стовпом української Церкви, жалував ся в письмі до Папи на самоволю польського правительства і латинського духовенства, на упосліджене Українців з'єдинених католицькою церквою. Для того і українська шляхта, що зівсім хотіла зрівнати ся з польською, принимала латинський обряд, а не унію, бо тим бажала запевнити собі більший вплив політичний, а унія була

на їх думку на те, щоби хлоп і релїґійним обрядом ріжнив ся від пана. За приводом шляхти почало богато й українських мішан, що також мали себе за панів, приймати латинський обряд і відчужували ся в той спосіб від українського народа.

Київський митрополит Петро Могила.

8. Петро Могила і Київська Академія.

Православні готовили ся також до живої боротьби з уніятами і католиками і намагали ся їх поборювати таким самим оружєм, т. є проповідями, заснованями шкіл для вихованя молодїжи і подвигненя науки і просвіти. Між заснованими в тих часах на Українї школами вславила ся побіч Ставропигійської школи у Львові небавом школа основана разом з братством при богоявленській церкві в Київі. Найзнаменитшим ректором (управителем) сеї школи був архимандрит київської печерської Лаври Петро Могила, що походив з молдавської (волоської) шляхти. Сам вельми учений і освічений висилав він на свій кошт молодих людий до заграничних шкіл і академій в Німеччинї і Франції на науку і так підготовив собі спосібних учителів і настоятелів для своєї школи. Ставши київським митрополитом, випросив собі Петро Могила право перемінити братську школу на академію або колеґію (найвисшу школу) на лад західно европейських академій в Парижі і Кракові, заснував при нїй печатню, де печатались наукові і церковні книжки, а також бурсу для убогої молодїжи. Київська могилянська колеґія стала отже вогнищем, з якого вийшло богато славних і учених мужів, а світло науки розійшло ся не лише по цїлій Українї, але і на півночи, в Московщинї. Однак і ті ревні змаганя Петра Могили (умер 1647 року) булиб не спинили цїлковитого занепаду українського народу, колиб він сам був не підняв ся в обороні своїх прав під прапором козаччини.

III. БОРОТЬБА КОЗАЧЧИНИ І УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗА САМОСТІЙНІСТЬ УКРАЇНИ.

I. Почин козаччини.

Татарське лихоліте заподіяло, що скрізь по українській землї були великі пустинї. А хоч опісля українські і литовські князї (особливо Ольґерд і Витовт) визволили мало не всю Україну з під Татарського ярма, треба було загосподаровувати ся на тих опустошенях, як на пожарищі. Усобиці серед татарської Золотої Орди довели опісля до її роздробленя, але татарва поселила ся дрібними ордами на побережах Чорного і Азівського моря. На самих полудневих займищах Перекопська або Кримська Орда випасала на безмежних степах свої табуни та отари. Отже як проминуло татарське лихоліте, то й Українці помалу вертали до своїх городищ і селищ та заводили на попелищах нове житє і посували ся аж на побережа Чорного моря. Плодорідні землї на Україні пишали ся знов збіжем і табунами та отарами, з Царгородом і далеким Сходом навязано знов купецькі зносини.

Одначе се степове пограниче України жило вже житєм повним небезпечности і тревоги. Весь край був на воєнній стопі, і то не лише воєнний стан, але й міщанство та селянство. Хлїборобство, рибальство та взагалї все господарство поза стїнами укріплених міст треба було там провадити оружною рукою, а селянин, ідучи на роботу (як описує сучасник), несе на плечи рушницю, а до боку чіпає шаблю. А ся небезпечність і тревога стала ще більшою, коли хижий нарід з Азії, Турки. здобули в 1453 р. Царгород і зруйнували Грецьке цісарство та підгорнули опісля під свою владу і Кримську Орду. З того часу Татари з часта запускали свої загони до Київа і до Львова і віджахнули Українців від низових рік чорноморських, а межі українських осель посунули ся від чорноморських степів далеко на північ, так, що з початком 16-го столїтя міста Галич, Буск, Бар, Хмельник, Винниця стояли мовби пограничні твердинї на самому краю при входї в Татарщину, а Канів, Корсунь,

Білу Церкву, Черкаси і Чигирин уважали Турки мов би султанськими містами. По сї межі були управні поля і стояли хутори з пасїками і захистом військової сторожі на чатових могилах, звідки давали знати, що татарські загони близько. За тими стороржевими могилами простирали ся на десять і більше днів їзди аж до Чорноморя дикі поля. Треба було великої відваги пускати ся в ті глухі степи, непевні від Татарви.

Алеж невичерпані природні богатства сего краю, званого "Україною", приманювали людність з подальших околиць і випроваджували її із замків і укріплених міст на "уходи" (так названо ті степові землї) рибальські, пасїчницькі, ловецькі і т. и., де треба було просиджувати довший час а задля оборони лучити ся в оружні ватаги. Але сї оружні ватаги переходили часто від оборони до зачіпки з ворогами, до нападів на таких же "уходників" з татарського боку, до грабленя татарських табунів, отар, до обопільних нападів. Що весни розходила ся погранична людність по тих "уходах" на десятки миль по диких полях, жила тут цїлими місяцями, віддана сама собі, без ніякої влади над собою, а до замків та міст вертала аж на зиму. Сї безнастанні напади обопільні навчали Українців відваги, виробляли завзятих і сміливих людий, готових на смерть кождої хвилї, заправлених до бою з Татарами. Отся рухлива неоселена, загартована, воєнно-промислова людність становить основу і почин козаччини.

Назву козак*) стрічаємо вперше при кінцї 15-го столїтя, а вона означала господарські промисли в диких степах а побіч того юнацькі походи на Татар, грабленє татарських чабанів (пастухів) і всяких переїзших. Українська молодїж кидала отже українські домівки на все лїто і виправляла ся в дикі поля на прожиток. Погранична українське селянство і міщанство достарчувало головного засобу людий найбільш загартованих і витривалих на сю страшну нужду і прикрости, злучені з козакованєм, але була се також воєнна школа для молодих шляхтичів і людий всякого стану й народности. Успіхи козацької

*) Слово К о з а к — татарського походження.

Дніпрові пороги.

боротьби з татарами причинили ся в другій половині 16-го століття до зросту кольонізації брацлавської і київської України, число козацтва і обсяг його области збільшає ся і перегодом витворює ся окрема козацька верства, коли там виробив ся такий погляд, що козак із своєю землею не підлягає ніякому адміністраційному поділови і ніякій адміністраційній або судовій владі.

З початком 16-го століття козаки займають уже просторі области*) а небавом розросла ся і зміцнила козаччина о стілько, що козаки нападають на Крим, Очаків, Акерман, і буджацьку Орду (в Бесарабії) під проводом старостів, котрих літописи називають "гетьманами" (як Лянцкоронський, Дашкевич і инші).

2. Запорожська Січ.

Коли розросло ся число козаків, почали вони не лише боронити свої оселі, але й ті "уходи", куди вони ходили на промисли рибальські, ловецькі, пасічницькі і инші. З тих уходів повинні були козаки давати десятину зарібку старостам. Тому старости і дбали про оборону сих уходів, бо мали з сего користи. Між сими старостами визначив ся і найбільш причинив ся до зросту козаччини черкаський і канївський староста Дмитро Вишневецький**) (в половині 16-го століття). Він задумав дальше посунути козацькі межі, щоби обороняти сі землі, куди уходчики виправляли ся на промисли. Задля того зібрав Вишневецький відділи козаків, котрі по черзї ходили на Дніпровий низ, боронити там уходи від татарських нападів. На зиму вертали сї козаки домів, а весною виходила вже на низ нова черга, Долішній Дніпро понизше Катеринослава, пливе яких 70 кільометрів коритом, поперегороджуваним впоперек верствами скель і каміня. Се небезпечні для плавби Дніпрові пороги (усїх 12). Понизше порогів в країнї званій Ни-

*) В староствах: київськім, канївськім, черкаськім, переяславськім, білоцерківськім, винницькім, хмельницькім і инших.

**) Прозваний в народних думах »Байда.*

Козацька чайка і галера.

Запорожська Січ.

зом, розливає ся Дніпро кількома рукавами, серед котрих розкинули ся острови вкриті очеретами, лозами і яворами. На однім з тих островів*) за порогами збудували собі Козаки за Дмитра Вишневецького твердиню (1556 року), обезпечену частоколами і валами, що називала ся "Запорожська Січ", бо там сиділи козаки мов у засіці. Отсе був почин Запорожа, з якого витворила ся самостійна, независима держава. Тут був головний табор низового козацтва званий кошем, котрим правила вибрана на 1 рік старшина з кошевим отаманом на чолї. Сих козаків запорожців називали також низовими, а тих що жили на Україні по городах (містах), селах і хуторах городовими козаками.

Козаки-запорожці жили на Сїчи без жінок, як черці по монастирях, в куренях, як би в касарнях, до півтараста чоловіка в однім курені, котрого начальником був курінний отаман. Серед Січи була церква св. Покрови. У важних справах збирали ся Запорожці на військову раду. Всі справи полагоджувано там волею віча — козацькі ради, всї були тут вільні, рівноправні, не було тут инших станів крім козацького. Всї уряди, так духовні як світські, занимали тут люди вибрані радою. Більша часть Запорожців, що не полягли в бою, вертали з добичею в осени на Україну і жили по хуторах (зимових), селах, або й містах вільними козаками. Так віджило на Запорожу знищене польськими королями громадське право, яке споконвіку виробив собі український нарід і тому Запорожська Січ мала таку повагу і любов в українського народу. Сей побут на Україні був би певно розвивав ся спокійно, розвивалаб ся і козаччина, бо переселенців щораз прибувало і Україна сталаб була демократичною, самостійною державою, колиб не наступила була велика переміна після Люблинської унії, що зразу поставила козаччину проти Польщі.

---

*) Одні кажуть, що се було на острові Хортиці, инші знов, що се було на Томаківці.

Козацький табор.

Матїр Божа із Запорожцями, що молять ся.

3. Почини боротьби козаччини з Польщею.

Після Люблинської унії настав в українських землях такий лад, що всї права за собою мала шляхта, а простий нарід не мав нїяких прав, був станом кріпацьким. Тимчасом на Українї витворив ся стан зовсїм вільних людий, козаків, що виробив собі право свободи землї і оружної служби. Козаки стояли все за волею і свобідною працею для всїх, за правом свобідного посїданя землї, за громадський виборчий лад в суспільнім житю, тим то вступали ся за такою свободою і для селян. Колиж заведено на Українї польське право, пани заняли землю, а нарід повернули в кріпацтво. Селяни, що бажали остати вільними, покидали свої оселї і втікали на полудневу Україну, де уряд і шляхта не мали змоги ними орудувати і приставали до козаків. Сим способом на Українї нагромаджувало ся що раз більше такого населеня, що козакувало і не признавало окрім своєї старшини нїякої иншої влади над собою.

Польське право не знало одначе такого стану вільного, яким являли ся козаки. Тимто польські королї почали придумувати способи, як би козаччину взяти і ужити їх до оборони полудневих границь Татар і Турків, або й до боротьби проти Московщини. Почин до такої орґанїзації козаків дав вже король Жигмонт Авґуст, а відтак Стефан Баторий. Уложено спис (реєстер) козаків, що стояли під проводом свойого отамана і мали бути послушними черкаському і київському старостї, а за те діставали сї реєстрові козаки (реєстровцї) по 15 золотих плати річної і по 4 аршини сукна на одїж. Баторий надав отаманови реєстровцїв булаву (яко знамя влади) і бунчук (палицю з кінським волосїнєм з верху) та печатку (з вирізаним на нїй козаком) і хоругву та назвав його гетьманом. Опісля з нагоди походів на Татар та Турків збільшувано число реєстровцїв до трьох і більше тисячів і так з часом втягано що раз більше число козацтва в королївську службу.

Однак сей реєстровий лад заведений за Жигмонта Августа і Стефана Баторія не був затверджений соймом і не мав правної основи. Крім того обмежував він число козаків найбільш до кількох тисяч, коли тимчасом уже за Баторія нагро-

мадило ся на Україні до 80 тисяч чоловіка, а через 50 літ перепись начислила більш як 500 тисяч таких людий, що козакували і хотіли бути вільними. Таке обмеженє козацтва реєстровим ладом обмежувало свободу всіх инших там поселених людий і се викликало невдоволенє на Україні яке проявило ся опісля крівавою боротьбою козаків з Польщею.

До невдоволеня народних мас на Україні причинила ся також і церковна унія задля того, що перемінив ся дотеперішний громадський устрій української Церкви. Український нарід здавна стояв усе за виборним правом і в церковнім і в суспільнім житю. До введеня церковної унії на церковні собори допускали не лише духовних, але й світських людий. Всї посади духовні, від найнизших до найвисших, священиків і владик, були виборні, а іменно священиків вибирали парафіяни, а владик і митрополита вибирали церковні собори скликані з духовних і світських людий, а тепер іменувала їх церковна влада або Папа Римський. Тимто козаки виступили також проти церковної унії, котра змінила сей громадський устрій в українській Церкві.

Але найбільше невдоволенє викликали економічні причини. В другій половині 16-го столїтя ціна збіжа пішла страшно в гору і почав ся на великі розміри вивіз збіжа в німецькі краї на захід. Тимто чорноземні степи на Україні, пригідні до корисної управи збіжа, набрали великої вартости, а дідичі випрошують собі у короля права на українські землї і займають для себе великі простори. Королївський уряд не знав добре українських земель і робив великі похибки з тим роздаванєм земель шляхті. Так н. пр., один Калиновський хитрощами виманив від королївського уряду для себе землї на цїлі два повіти в Київщині. На Україні являло ся що раз більше таких шляхтичів з грамотами наданими їм королем і на тій основі забирали вони собі простори землї вже заселені там давнїйше селянами і козаками і робили їх кріпаками. Козаки не мали таких грамот на посіданє сих земель, а володїли ними на основі права давного посіданя. Таким способом дійшло до ворогованя поміж шляхтою а селянами й козаками вже задля самого посіданя, з економічних причин. Другою причиною сего

Зимовик/Запорожця.

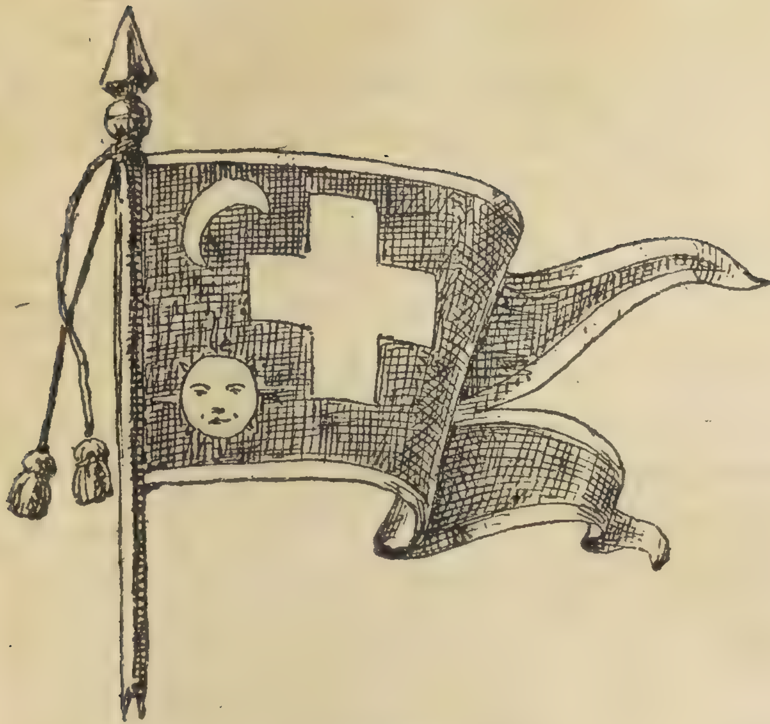

Хоругва.

Булава.

печатка

бунчук

пірнач

ворогованя був новий урядовий лад, бо скоро доси вільним на тих землях селянам і козакам відібрано свободу і зроблено їх кріпаками, знесено також на основі польського права громадську самоуправу. Дідич, що володів людьми-кріпаками, став для них висшою інстанцією, а місце виборного суду заступив шляхоцький, що судив після польського права.

Ось задля тих причин починає ся ворогованє і боротьба громадського, демократичного ладу, виробленого на Україні, з чужим їй і супротивним ладом, шляхотським, аристократичним, перенесеним на Україну з Польщі. Перші почини сеї боротьби проявили ся місцевими ворохобнями (н. пр. під проводом Косинського, а відтак Наливайка), але не довели до ніякого вислїду і успіху. Кождочасне згнобленє такої ворохобнї спричиняло відтак ще більший гнет, а польський уряд намагав ся ще з більшою рішучістю заводити на Україні новий лад і викликував тим нові повстаня, котрі знов не мали успіху. Причиною неудачі була недостача з'єднаня Українських сил, всіх верств української суспільности. Польський уряд з'умів роз'єднити сили козаків і народу тим способом, що козакам обіцювано наданє шляхоцтва і злучених з тим прав і привілеїв. Тим то в хвилї повстаня, піднятого народом або непризнаними польською владою козаками (нереєстровими), козаки-реєстровцї стояли на боцї або помагали Полякам. Після такого безуспішного повстаня утїкав всякий, що лише міг, на Запороже.

4. Петро Конашевич Сагайдачний.

Запорожська Січ приманювала людий до себе тим, що там могли вони жити таким громадським, рівноправним ладом, який нарід виробив собі споконвіку і безнастанно змагав до него. Але коли Україна не була безпечна від хижих наїздів Татар та Турків, то тимбільше Запороже в близькім сусїдстві татарських орд приневолене було безнастанно чатувати. До тогож трудно було Запорожцям прохарчувати ся на диких безводних степах, вони приневолені були жити промислом, а найзручнїйшим для них промислом була війна з Татарами й Турками. Ватагами нападають тому Запорожцї і грабують побережа Чорноморя, Кри-

му, а навіть Малої Азії і тим завдають чимало клопоту польському королеви, котрому турецький султан грозив війною, наколи не здержить козацьких наїздів.

З початком 17-го століття являє ся на Запорожу Петро Конашевич Сагайдачний, що був там мало що не двайцять літ кошовим. Він був родом із Самбора, в Галичині, і походив з тамошної дрібної шляхти. В молодім віці вчив ся Сагайдачний в славній тоді школі в Острозі, а відтак опинив ся на Січи, де виявив зразу великі здібности політичні. Він був спосібний до великих починів, а при тім знаменитий полководець і орґанізатор. Ще не бувши кошовим придбав він собі велику славу походом (в 1616 р.), в котрім здобув кріпость Варну, відтак на побережу Малої Азії Синопу і Кафу (на південнім побережу Криму), де був найбільший торг бранцями (головно з України), котрих продавали з відтам до Туреччини і на всї побережа Середземного моря. Здобувши Кафу, визволив Сагайдачний силу українських невільників і невільниць, котрі рознесли його славу по всій Україні. Сї походи Сагайдачного заподївали чимало клопоту Польщі, бо турецький султан вимагав, щоби заборонено Запорожцям наїзди на Туреччину. Але се була якраз хвиля, в якій Польща потребувала помочи козацтва. Син польського короля Жигмонта III., королевич Володислав, вибраний царем в часї великого розладу в Московщині, хотів здобути московський престіл і облягав Москву. Польське військо, не діставши належної заплати задля недостачі гроша в скарбі, почало бунтувати ся і розходити ся. Отодї згадали на Запорожців і королївський післанець поспішив на Січ, та зробив умову з Сагайдачним, щоб з козаками пішов на поміч королевичеви під Москву. За те імовірно дано Сагайдачному владу і над Київщиною, а визволивши королевича з біди, вернув Сагайдачний уже не на Січ а до Київа і звав ся гетьманом Запорожського війська.

Оттепер бажав Сагайдачний уладити справи на Україні, але перепоною сего станула трудність умов з Польщею. Шляхта, що становила сойм, не признавала козаків станом з політичними правами і сойм не хотів затвердити нїякої умови з козаками, хоч би король як бажав надїлити їх ширшими права-

ми. Ломало ся отже обіцянки короля і тим підкопувало ся довірє до його особи. Так був би Сагайдачний приневолений віддати Київ, який мав вельми важне значінє для України. Там почав він уже орґанізувати козацькі полки, а селяни втікали від своїх панів цілими ватагами, сподіючи ся тим способом дістати козацькі права і свободи. Навіть з Полїся, де було густійше населеня як на Україні, а нарід був більше пригнетений

Петро Конашевич Сагайдачний.

шляхтою, горнули ся селяни громадно до Сагайдачного і творили козацькі полки. Булоб отже дійшло неминучо до кривавої розправи між Польщею, а козаками, колиб сойм не був приневолений до уступок козакам задля несподіваних грізних обставин.

Молодий і палкий султан Осман, що засів тоді на турецькім престолї, не добивши ся від Польщі погамованя козацьких наїздів на Турків, задумав знищити Польщу і загорнути під свою владу Україну і громадив величезне військо. В такім гріз-

нім положеню завернув ся король Жигмонт III., до Сагайдачного о поміч і зробив з ним умову. Сагайдачний вимагав, щоби православній Церкві на всій Україні привернено давний виборний лад, а що тоді якраз переїздив через Українські землї царгородський патріярх, висвятив він сім епископів і київського митрополита Йова Борецького, так що православні знов мали своїх владик. Крім того бажав Сагайдачний забезпечити більшу свободу громадську козаччині. Перед тим отамана козаків-реєстровців і всю старшину козацьку настановляв польський коронний гетьман і тим чином правили козаками ніби польські урядники. Сагайдачний вимагав, щоб отамана вибирали собі козаки самі а польський уряд мав лиш його затвердити. Тепер і Сагайдачного потвердив король кошовим запорожського війська і він став звати ся гетьманом. Вправдї сойм опирав ся потверджeню сеї умови короля з Сагайдачним, однак гроза турецької війни приневолила шляхту признати сї права козакам.

Султан Осман виступив з 300-тисячним військом під Хотин над Днїстром (в 1620 р.), Поляки вспіли зібрати під начальством Ходкевича ледви 72 тисячі війська, але привів їм на підмогу Сагайдачний 40 тисяч козаків. Побіда, яку віднесено над Турками була головною заслугою Сагайдачного, його розуму і лицарства, але сю славну побіду оплатив він житєм, бо на нещастє був тяжко ранений а вернувши з бою до Київа небавом умер там (1622 р.). Перед смертию записав він значну частину свого майна на львівську, київську і инші школи. Сю київську школу заложив він ще за житя, а опісля значно розширив її Петро Могила і вона стала відтак звати ся Київсько-Могилянською колеґією або академією.

5. Нові ворохобнї козацькі.

Польща забула скоро підмогу, яку їй дали козаки в тяжкій пригоді з Московщиною і Туреччиною, а лад заведений на Україні не довго удержав ся. Починають ся давні утиски, польський уряд вертає до давної системи, а се викликає повний опір з боку козаків. Одно повстанє вибухає за другим, але Польща уміла все так повести діло, що коли не всїх, то хоч ча-

стину реєстровців мала по своїй стороні, а найбільш прихильників Польщі було між козацькою реєстровою старшиною. Тимчасом нереєстровані козаки, Запорожці, стояли за рівноправностию селян і вступали ся за тим, щоби всему посполитому селянству давано такі права, які мали реєстровці, щоби знесено кріпацтво, а уладжено громадське житє на Україні на основах рівности і волї як на Запорожу. Після смерти Конашевича-Сагайдачного всї, що не хотять попасти на Україні в кріпацтво, утїкають на Запороже, вибирають там гетьмана, котрого польський уряд не хоче затверджувати, а се доводить до нової боротьби між козаками й Польщею. Польський уряд намагає ся згнобити всї повстаня, а хоч повстанцям повело ся иноді осягнути побіду над польським військом, здавлювано відтак кожде повстанє оружною силою, спійману козацьку старшину і всїх проводирів карано звичайно лютою смертію, а народні маси тяжким гнобленєм і кріпацтвом. Одначе таке гнобленє не тілько не доводило до покірливости а навпаки роз'ятрувало широкі верстви народні. Головним вогнищем, з якого виходила понука до таких повстань і підмога, уважав польський уряд Запорожську Січ. Тимто польський коронний гетьман Конецьпольський придумав новий спосіб зломаня козаків. Він велїв на південних межах України збудувати твердиню Кодак, осадив там сильну польську залогу, котра мала доглядати Запорожа, перехоплювати всїх, що з України утїкають на Січ і тим способом втихомирити всяку ворохобню та спинити напади козацтва на Татар та Турків.

Однак се змаганє Польщі замість втихомирити, ще більш обурило Запорожців, вони здобули твердиню Кодак, перебили польську залогу, а се було покликом до війни Польщі з козаками. До козаків пристає вже й селянство і тепер ведеть ся боротьба вже не за самі станові права козаків, а за права всего українського народу. Але й се повстанє на котрого чолї (1638 року) станув Острянин, а відтак Гуня, не мало успіху, по чім знесено козацькі свободи: зменшено число реєстровців на 1,200, віднято їм право вибирати висшу старшину, польський уряд назначав полковників і отамана з шляхти а навіть з чужинців, яких нїчо не лучило з українським народом і краєм.

Давні українські вельможі і дрібнійша шляхта щораз більше вводять в своїх сімях з латинською вірою польську мову і звичаї відчужують ся від свого народу. Можні роди польських вельмож і спольщених українських панів заволоділи землями на Україні, повернули нарід в кріпацтво, а над зломаним в своїм опорі козацтвом замість гетьмана настановлено комісарів. Український нарід опинив ся отже в дуже труднім положеню, невдоволенє захопило вже широкі верстви народні і потреба було лише іскри, щоби повстанє розгоріло ся великим полумінем по всій Україні.

6. Гетьман Зиновій Богдан Хмельницький.

Не минуло десять літ після останнього козацького повстаня, як серед козацтва виступив Хмельницький і підняв прапор боротьби за народну свободу. Незвичайною рішучостю і неперечним талантом зумів Хмельницький вибух невдоволеня широких верств українського народу вхопити в свої кріпкі руки і надати йому повну орґанїзацію, тривкий напрям і політичне значінє. Скривджений під старостою Чаплинським, котрий Хмельницькому відібрав Суботів а притім на смерть побив його малого сина, звернув ся Хмельницький до суду а відтак і до короля Володислава, одначе не осягнув нїчого. Затямивши слова короля: “Ви лицарські люди, носите шаблї, а скаржите ся”, вернув ся зимою 1647 р. на Запороже і забезпечив собі поміч кримського хана, котрий тодї був в незгодї з Польщею, що не хотїла платити Татарам обіцяної данини (гарачу).

З невеликими силами почав Хмельницький боротьбу з Польщею, але вона відразу станула на міцній основі через те, що весь нарід ждав лише нагоди до всенародного повстаня. В степах над Жовтими Водами (річка, що вливаєть ся правобіч до Днїпра) і Корсунем розбив він вислане проти него польське військо і забрав в полон обидвох польських гетьманів Потоцького і Калиновського. Тим способом Польща лишила ся без війська і гетьманів, а Хмельницький без усякої перепони дійшов аж до Білої Церкви (на полуднє від Київа), де вже

стали сходити ся до него селяни. Звідсіля видав Хмельницький універсали (грамоти) до українського народу, котрими взивав весь нарід до повстаня і обіцяв всім таку свободу, яку мали козаки. На сей поклик встала вся українська земля до боротьби за волю, а нарід почав жорстоко розправляти ся зі своїми гнобителями, по Україні потекли ріки крови, а найбільш дістало ся Жидам-орендарям, що діставали маєтки від дідичів і визискували нарід. Під Білою Церквою почав Хмельницький в полки орґанізувати ватаги прихожих селян, але замість зараз рушити на Польщу, де вість про страшне знищенє польського війська викликала велике пригнобленє, прогайнував він чотири місяці на безуспішних переговорах з Поляками. Сею проволокою покористувала ся польська шляхта і поставила своїм коштом військо під проводом трох начальників (реґіментів). Але в польськім війську не було ладу, згоди і карности, так, що заскочене нагло Хмельницьким, кинуло ся в розтіч під Пилявцями (недалеко ріки Богу). Тепер Хмельницький з козаками і Татарами (під проводом Тугайбея) на захід, обляг Львів, де взяв великий окуп, щоби заплатити за поміч Татарам, а відтак пішов дальше до границь Польщі.

Тут починає ся вже непорадність Хмельницького. Він облягає зівсім непотрібно твердиню Замостє (на границі Польщі) і висилає до Варшави на сойм послів, де якраз мали вибирати короля по смерти Володислава і домагає ся, щоби вибрати Володиславового брата Яна Казимира. Сойм не мав відваги змагати ся проти сего і вибрав королем Яна Казимира, а Хмельницький покинув відтак Замостє і вернув до Київа. В перших днях 1649-го року в'їхав Хмельницький до Київа Золотими Воротами Ярослава, повитаний радісно народом і духовенством під проводом митрополита Сильвестра Косова а ученики академії величали його в піснях "українським Мойсеєм". Одначе український нарід не був підготовлений політично, він бажав лише визволити ся з під польського гнобленя і Хмельницький, ідучи за тими почуванями народу, підняв прапор боротьби за волю, але не знав що робити далї. Козацька старшина мала освіту але оперту на польських підвалинах і поглядах. Її бажаня йшли до того, щоби заняти місце польсь-

кої шляхти на Україні, але вона не вміла стануги на широкій народній основі і подбати про рівноправність всіх верств суспільних. Широкі верстви українського народу не бажали такого ладу, який був в Польщі, вони відчували лише свої кривди, але не вміли ясно висловити своїх бажань, не знали як усунути сї кривди.

Вернувши з під Замостя до Київа, дізнав ся Хмельницький, що Польща вирядила послів, щоби з козаками скласти умову. Він приняв їх в Переяславі. З тих переговорів не вийшло нічого, бо посли вважали козаків не окремим станом, а наємним військом і вимагали по давному установленя реєстрів, всї инші мали знов вернути до кріпацтва, а Хмельницький вимагав широких уступок, на які посли не мали права і війна мусїла почати ся наново.

7. Дальша війна, облога Збаража, бій під Зборовом.

Польські посли вернули з нїчим а в 1649 р., почала ся дальша війна з Польщею. Хмельницький виступив в похід з кримським ханом Іслам-Гереєм і зустрінув ся з передовим польським військом під Збаражем, де воно зачинило ся під проводом жорстокого ворога козаччини, князя Яреми Вишневецького. Хмельницький обляг Збараж. Польський король Ян Казимир зібрав тодї посполите рушенє, себто покликав всю шляхту на війну і пустив ся на підмогу обложенцям. Дізнавши ся про се, лишив Хмельницький частину війська під Збаражем, а сам з другою частиною і Татарами виступив на зустріч королеви під Зборів, розбив польське військo і мало не взяв в полон самого короля. В тім безвихіднім положеню звернули ся Поляки до хана о підмогу. Хан нахилив Хмельницького до згоди і Хмельницький зробив з королем Зборівський договір, хоч мав спромогу взяти в свої руки весь польський табор, все військo і короля. Але він просить, щоб король приняв його послів і приймає услівя подані Поляками.

По зборівському договору признано 40 тисяч козаків у реєстрі, а всї инші мали вернути до давного послуху панам і до кріпацтва. Се була велика помилка Хмельницькому і крив-

да заподіяна українському народови, котрому Хмельницький обіцяв волю і рівні права. Православному духовенству мали бути обезпечені права, признані ще за Сагайдачного, а православні владики мали засідати в сенаті (висшій палаті польсь-

Гетьман Богдан Хмельницький

кого сойму). Громадка людий з давної української шляхти, що стояла при Хмельницькім мала зажити прав польської шляхти. Одначе сей зборівський договір не був затверджений соймом, бо польська шляхта вказувала на се, що король не має права робити ніякої умови без згоди сойму і тим способом вся справа скінчила ся на нічім.

8. Бій під Берестечком. Білоцерківський мир.

Зборівський договір викликав на Україні велике невдоволенє, бо на поклик Хмельницького повстав весь нарід котрому обіцяно козацькі права і волю, а тепер крім одної частини, що ввійшла до реєстру, всї мали знов стати кріпаками. Хмельницький бажав тим направити свою похибку, що для кождого козака-реєстровця казав приписувати трох або чотирох, бо нїби то одній сїмї трудно ставити козака до війська. Тим способом реєстер із сорок тисяч збільшив ся до яких 200 тисяч. Алеж і сим не можна було вдоволити всего народу. Хмельницький і козаччина починають в широких верствах тратити значінє проводирів народу, а хоч і опісля значні маси народні брали участь в боротьбі за волю, то се робили більше з завзятя проти Польщі або нераз і з примусу. В широких верствах закипіла ворохобня а одною з головних причин невдоволеня Хмельницьким було те, що Татари після зборівського бою забрали богато людий в полон. Дійшло до того, що Хмельницький для удержаня спокою покарав кількох завзятих полковників смертию. Тим не здержав він невдоволеня і боротьба мусїла починати ся наново.

Весною 1651 р. зійшли ся козаки під Берестечком (на Волинї), недалеко Бродів, із стотисячним польським військом під проводом самого короля. Козакам прийшло сто тисяч Татар на поміч, але сей бій випав нещасливо для Хмельницького, бо хан покинув з Татарами боєвище і захопив самого Хмельницького в полон, так, що козаки лишили ся без гетьмана. Козаки вибрали Богуна наказним (заступником гетьмана), але бій скінчив ся їх повним пораженєм, так що їх там згинуло 30 до 40 тисяч. Здавало ся, що козацька справа зовсїм програна, але стало ся инакше, бо тут розходило ся о справу всего українського народу. Отже рішучість народних верств піддержала сю справу і вела її дальше.

Тимчасом Хмельницький вибрав ся з татарського полону, вернув на Україну і почав збирати нове військо, так що міг розпочати дальшу війну з Польщею. Але польсько-литовська шляхта розпочала вести нові переговори з Хмельницьким і так

дійшло до Білоцерківського мира. Сей мир випав ще гірше для козаків як Зборівський договор, бо реєстер обмежив тепер на 20 тисяч козаків і лишено їм лише київське воєводство а подільське і брацлавське мали заняти польські війська, всї мали вернути в кріпацтво.

Втомлений сею боротьбою, роздратований невдоволенєм народу оглядав ся Хмельницький за союзниками. Він навязав переговори з Семигородським князем Ракочиєм, мав також думку зробити союз з Волощиною і для того постановив конче одружити свого сина Тимоша з дочкою волоського господаря (князя) Лупула. Хоч Лупул вагав ся, був одначе приневолений віддати дочку, коли Хмельницький вислав з Тимошем 20 тисяч сватів (козаків), як він висловив ся. В сїм поході розбив він польське військо під Батогом (недалеко від Брацлава), переправляв також із Швецією, але нїхто не йшов йому з підмогою в боротьбі з Польшею.

Не вспївши з тими малими державами довести до корисного союза в боротьбі з Польщею, звертає ся Хмельницький до союза з Московщиною. Довго вели ся сї переговори між Хмельницьким, а царем Алексієм Михайловичем, аж з початком 1654-го року зробив Хмельницький умову на переяславській радї з московськими боярами, заступниками царя. Реєстрових козаків збільшено на 60 тисяч, а козаки мали ходити за платою на царську службу. Признано стан козацький і міщанський вільними, тимто всї селяни вписали ся до переписи міщанами, щоби не попасти в кріпацтво. Але полїтичні права були вельми неясно уложені у Переяславській умові (не було сказано виразно, чи гетьман може переговорювати з чужими державами і чи московське військо має право входити на Україну). Московський уряд привик був до такого крутійства і мабуть навмисне так неясно і невиразно зложив сю переяславську умову, щоби оіпсля користувати ся сею неясностю і відбирати помалу права українському народови. Хмельницький злучив ся отже з Московщиною, але сам бачив, що не обезпечив добре самоуправи України і пережив лише три роки Переяславську умову (умер в Суботові 1657 р.). Він не вмів покористувати ся тою силою, яку йому дав нарід, не мав потрібного полїтич-

ного розуміня, а до того і нарід не мав потрібної освіти, щоби осягнути мету своїх бажань; народ умів нищити ненависний йому лад, але не знав як здобувати се, що йому було потрібне, як зробити Україну независимою державою, а навіть не смів своїх бажань і домагань ясно висловити, хоч се відчував.

9. Руїна.

Після смерти Богдана Хмельницького настала на Україні вельми сумна доба, котру нарід дуже влучно назначенував назвою "руїни". Між українським народом настав великий заколот якраз тоді, коли треба-було упорядкувати справи в краю. Тодішня суспільність не доросла ще була до того розуміня, що всї повинні бути рівноправні і задля того повстають дві партії на Україні, що мають зовсїм супротивні змаганя, тягнуть в ріжні сторони. До першої партії належала більша часть козацьких старшин, заможних козаків і деяких шляхтичів, що остали ще Українцями, та висше православне духовенство, котре не хотїло підлягати московщинї і богатше міщанство. Ся партія намагала ся приєднати впливових людий, старшину козацьку, бажала удержати самостійну управу (автономію) України з шляхецькими порядками і тому змагала знов до злуки (союза) з Польщею.

Друга партія, чисто народна, складала ся з посїпільства (селян) і біднїйших козаків і не згоджувала ся з шляхецькими порядками, але не вміла ясно висловити, чого вона бажає, який лад її потрібний. Не знаючи як і що зробити, віддає ся своїм проводирам, але й сї не вміють поставити ясно справи і змагають так само до утвореня привілейованого стану, лише не з підмогою Польщі а Московщини. Отсе початок того шляхецького стану на Україні, що витворив ся з підмогою Московщини з назвою дворянства.

Серед боротьби між сими двома партіями проявляє ся се погане змаганє, яке буває в політично слабо розвитій суспільности, що боротьба не ведеть ся о громадські і державні справи, а між одиницями про особисті користи. Самолюбні потяги мають отже перевагу над громадськими справами.

Перша партія (прихильників Польщі), намагає ся перевести вибір гетьмана і завести з Польщею такі зносини, щоби для України забезпечити сяку-таку самоуправу. Друга, народна партія, не хоче признавати гетьмана, вибраного тамтою,

Гетьман Іван Виговський.

вибирає собі иншого і звертає ся до московського царя о військову підмогу. Цар радо посилає військо на підмогу, але користує ся сею нагодою, щоби помалу знищити Переяславську умову (зроблену з Хмельницьким) і обмежити самоуправу

України. Скілько разів приходило до вибору гетьмана, виринали трудности, бо в переяславській умові не було виразно зазначено хто має право вибирати гетьмана. Се право належало ся нібито всему народови, але в умові не висловлено виразно, з кого має складати ся така народна рада. Через те по смерти Хмельницького вибирають гетьманів на ріжних радах, часом вибирано гетьмана на раді козацької старшини, деколи на козацькій військовій раді (звичайно підчас походів), а иноді знов на чорній раді, на котрій збирав ся весь нарід. Очивидно, се було неможливо, щоби весь нарід зібрав ся, а сходили ся на таку раду не лише козаки, але й міщани та селяни, а позаяк не було на такій раді ніякої орґанізації, кінчило ся звичайно галабурдою і бійкою.

З поміж гетьманів по смерти Хмельницького визначив ся безперечно талантом Іван Виговський і мав ясну та виразну ціль, союз з Польщею, але сему не сприяв нарід. Се змаганє до злуки з Польщею перевів Виговський в Гадяцькій умові. (1658 р., Гадяч в Полтавщині, на лівобережній Україні). З боку Польщі зроблено в сій умові великі уступки в користь українського народу. Україна (воєводства київське, чернигівське і брацлавське) мала бути у внутрішних справах вільною, незалежною державою, з назвою **Великого Руського Князівства,** злученого з Польщею. Всі уряди мали заняти лише Українці. На Україні мали бути заложені два українські університети і инші школи, а також печатні, де можна би печатати всякі книжки. Гадяцька умова вдоволяла отже змаганям до самоуправи України, одначе нарід не знав добре сих постанов, не розумів їх ваги, тай не довірював і був супротивний злуці з Польщею, а крім того не був певний, чи не заведуть знов кріпацтва, бо в Гадяцькій умові також не зазначено ясно прав селян.

Скоро отже дійшла вістка до народу про гадяцьку умову, підняло ся таке загальне обуренє проти Виговського, що він ледви міг спасти ся, кинувши гетьманську булаву. Настає між козаками великий розлад, один за другим із старшин домагаєть ся гетьманської булави, а великий вплив має в тім Запороже і нарід вибирає звичайно гетьманом сего, кого поручить Запороже. Після короткого і нездарного гетьмановання Бог-

данового сина Юрія Хмельницького, став гетьманом порученний Запорожем, Брюховецький, на котрого і Запороже і нарід покладали великі надії, одначе він не оправдав їх. Добувши булаву волею Запорожа і простого народу, іде він против інтересів народу а дбає лише про свої особисті користи. Щоби запевнити собі царську протекцію, іде він в Москву, з поклоном цареви, називає себе "царським холопом", і робить там умову, в котрій згоджує ся віддати всї українські міста царським воєводам, а вони вибирають по Україні податки. Коли козацька старшина і нарід дізнали ся про умову Брюховецького, скинули його з гетьманства і убили а через те і Запороже, котре доси предкладало кандидатів до вибору на гетьманство, втратило в очах народу дотеперішне значінє.

З поміж гетьманів, які опісля держали булаву, визначив ся найбільш таланом Петро Дорошенко. Він зрозумів, що Україні трудно було тоді вже самій остояти ся о власних силах, обійти ся без чужоземної опори. Але з другого боку бачив він і те, що Польща і Московщина, в котрих Україна глядїла доси опори, користували ся тим, щоби обмежити самоуправу України. Тимто він оглядав ся за такою опорою в инший бік. Дорошенко бачив, що Волощина під турецькою владою дійшла до ладу і Турки не вмішували ся у внутрішні її справи. Так загадав він піддати ся Туреччині, а за підмогу платити їй певну данину. Одначе в українськім народі вельми глибоко вкорінила ся була ненависть до бісурменства, з котрим він провадив завзяту боротьбу протягом двох сот літ, а тепер мав глядїти опори в бісурменах. Отже хоч освічені і патріотичні люди, як київський митрополит Нелюбович-Тукальський і инші піддержували змаганя Дорошенка і згоджували ся з його думкою, хоч він держав кілька літ гетьманську булаву, але не міг нічого вдіяти, бо сему рішучо противив ся нарід.

Для козаччини наближав ся час конечного морального розкладу, бо воно не могло осягнути цїли своїх громадських змагань і тратило віру в свої сили. Тепер серед козацтва виступали вперед люди, що дбали лише про себе, але не про козацтво, анї про нарід. Український лїтописець тодїшний запевняє, що деякі люди, котрі висували ся наперед козацтва, були подібні

Юді, що за стрібняки продав Христа, тим то не могли думати про свою погибаючу матір-Україну.

До таких поганих людий належав Павло Тетеря, вибраний гетьманом правобережної України після Юрія Хмельницького. Він є наглядним прикладом як тодішня освіта, наука, привички і суспільні погляди занесені з Польщі деморалізували українську суспільність, підготовляли з поміж неї вірних прислужників шляхотської Польщі і розривали звязи Української суспільности з народом та доводили її часто до явного відреченя від своєї народности.

Тетеря таксамо побивав ся за особистими користями як Брюховецький, але добивав ся сего з підмогою польської шляхти, а при тім виявляв він незвичайну жорстокість і старав ся позбутись всїх визначнійших людий, які могли станути йому в дорозї, посилав на них доноси і доводив до того, що їх або покарано смертию або вязницею. Так позбув ся він полковника Богуна, якого покарано смертю, а митр. Тукальського і Юрія Хмельницького заслано з його почину в Марієнбурську твердиню, де просиділи два роки. Але такі поступки викликували ще більше обуренє проти Тетері, так, що він був приневолений втікати в Польщу.

Серед такого внутрішного розладу на Україні, коли кожда партія глядїла підмоги якоїсь сусїдної держави, кожда з тих держав господарювала на Україні як би у власнім краю. Наслїдком того стала Україна справдїшною руїною. Кілька значнійших полків козацьких вигибло серед такої міжусобиці, богато козаків полягло на крівавих боєвищах, инші попали в полон орди разом з жінками, а міста і села заросли кропивою. З одного боку Поляки і Татари на правобережній Україні, а многочисленні московські війська на лївобережній грабили і руйнували все і перемінили південну часть України в справдїшню пустиню та винищили мало що не половину людности. Серед такого скрутного положеня нарід починає переселювати ся з правобережа в полудневу сторону Полтавщини, а коли й тут не стало місця, пересиляє ся в нинїшню харківську ґубернію (Слобідська Україна), у Воронїжську і Курську ґубернію.

Ся руїна закінчила ся на останку розшарпанєм України по-

між три держави: Польщу, Московщину й Туреччину. Утомлені довголітною боротьбою помирили ся Польща й Московщина в Андрусівськім мирі (1667 р.) і розділили поміж себе

Гетьман Петро Дорошенко.

Україну: правобережну Україну забрала Польща, а лівобережну Московщина, а до того ще й Київ на правому березі Дніпра. Опісля (1680-го року в Московськім, а 1686 р., в Бахчисарайськім договорі) обидві сї державі умовили ся ще з

Туреччиною, що полуднево-східна частина Київщини і нинішна Херсонщина (край між долішним Дністром а Дніпром) мають остати пустинею і ніхто не мав там поселювати ся.

10. Гетьмановане Івана Мазепи.

Новий зворот в сій сумній добі руїни починає ся в історії України з гетьманованєм Мазепи. Перед ним мав гетьманську булаву на лівобережній Україні Самойлович. Лівобережна Україна тоді доволї була заселена, бо сюди утікали з правобережної України цїлі сільські громади. Одначе громадська старшина забула зовсїм про змаганя і потреби народу, а пильнувала лише своїх власних користий, дбала про се, щоби з підмогою московського уряду діставати для себе почести, маєтки і тим способом витворити з себе привілейований стан. Кождий з козацьких старшин загарбує собі гарний маєток, обдираючи або поодиноких козаків, або цїлі сільські громади і випрошує собі у московського уряду потверджене тих заграблених маєтків. Таким поганим способом витворює ся протягом цїлого столїтя на лївобережній Україні з козацької старшини нова шляхта, що звала ся дворянинами.

Се викликало нове лихо на лївобережну Україну. Між старшинами повстала завись, що одному повело ся загарбати більший кусок землї, як другому, отже, щоби позбути ся противника, посилали одні на других доноси в Москву. Так сипали ся там туди раз за разом доноси на старшин і на гетьманів, а жертвою такого доносу, в котрім чималу участь мав Мазепа, упав також гетьман Самойлович. За те, що нібито Самойлович потайно порозумівав ся з Татарами і тим спричинив невдачі московського війська в поході на Крим, заслано його на Сибір, а гетьманом на його місце вибрала старшина Мазепу.

Мазепа був безперечно найбільш освічений серед українських гетьманів, щирий і горячий патріот, визначав ся справдїшним талантом політичним і рад був бачити Україну самостійною державою, та зовсїм ясно змагав до сеї цїли. Одначе прямуючи до самостійности й независимости України, йшов Мазепа невідповідною дорогою. Він намагав ся вправдї при-

єднати собі всю козацьку старшину і дбав про утворенє окремого дворянського стану, котрий піддержував би його в боротьбі з Московщиною, але не зважав зівсім на прихильність народу, на змаганя широких верств народних і їх потреби. Пі-

Гетьман Іван Мазепа.

сля взірця инших західних держав хотїв Мазепа витворити сильну владу гетьманську, бажав стати могутнїм володарем України, а сю владу свою хотїв оперти на шляхотськім дворянськім станї. За весь час свого гетьманованя більш двох десяток лїт

заходив ся Мазепа витворити на Україні таку аристократію. Всї важнійші посади і землї роздавав він своїм любимцям і з тих хотїв утворити такий аристократичний стан, котрому надав назву “бунчукових товаришів”, а їх уряд зробив наслїдним. Крім того старав ся Мазепа, щоби се будуче українське дворянство було культурне і освічене. Тимто за його приводом висилала казацька старшина своїх синів на науку до ріжних шкіл, а також на Україні заснував Мазепа ріжні школи, підняв Київську Академію до значіня університету, з Чернигівської колеґії утворив лїцей (висшу школу) і пособляв грішми, заводив печатнї і переписував ся з ріжними ученими людьми. Але він сам бачив, що із сеї здеморалїзованої старшини не буде добра для України, і покладав надії на молоде поколїнє, а крім того стягав до себе й чужоземну шляхту, і сим обурив проти себе широкі верстви народні, так, що вони почали проти него явно бунтувати ся.

На чолї тих широких верств народних стає тепер Семен Палїй на правобережній Україні, щоби довести знов до злуки правобережну Україну з лївобережною і з Запорожем.

Після умови між Польщею. Росією і Туреччиною мала південна частина України між долїшним Днїстром а Днїпром остати пустинею. Але ледво зроблено сю умову, як народ з доволї густо заселеної України лївобережної почав переходити на сю пустиню, де була вельми добра земля, і там поселюватись. Душею сего переселюваня і кольонїзацій був Семен Палїй, хвастівський полковник. Околиця Хвастова аж понад Бог та до Днїстра почала скоро заселювати ся, бо нарід мав тут повну волю, а Палїй всїх заводив в козацтво. Але коли Палїй почав щораз дальше посувати ся з козаками на Полїсє і на Поділє і там заводити козацький лад, повстала проти сему Польща. Палїй звернув ся тоді за підмогою до московського царя і Мазепи, але цареви не на руку було задирати з Польщею, бо він воював тоді зі Шведами і з Туреччиною. Тай Мазепа не радо споглядав на сю кольонїзацію Палїєву, що кріпакам-селянам давала повну волю. Тимто Мазепа слав на Палїя доноси московському урядови, бо бояв ся, щоби опісля Палїєва козаччина із Запорожем і лївобережною чернию не

внесли тих порядків, які заводив Мазепа, не скинули його за його шляхотські змаганя з гетьманства і не вибрали гетьманом Палїя. Мазепа заманив Палїя на раду до Бердичева, але замість ради увязнив його, а цар заслав його на Сибір в Енисейск (1704 року).

Позбувши ся з підмогою московського уряду Палїя і инших противників шляхотського ряду на Україні, змагав Мазепа тепер до осягненя своєї мети, щоби визволити ся з під зелїзної руки царської і зробити Україну самостійною, независимою державою. Найвідповіднїйшою хвилею здавала ся йому війна поміж шведським королем Карлом а царем Петром. Мазепа сподївав ся, що Україна зможе визволити ся з під Московщини і стати самостійною державою, наколи Шведи побідять царя. Колиж Карло зі Шведами виправив ся на Московщину, заманив його Мазепа на Україну і обіцяв йому прийти в підмогу з козацьким військом, одначе не міг йому достарчити більше як 5,000 козаків. Під Полтавою (1709 р.) побив цар Петро Шведів злучених з Мазепою, так що Мазепа і вся козацька старшина з Карлом була приневолена утїкати в Туреччину до Бендеру над Днїстром, де небавом Мазепа умер. Так програв Мазепа справу через те, що не звертав уваги на широкі верстви народу, а лише на висший упривілейований стан.

Але не так щасливо як з Шведами закінчив Петро війну з Туреччиною, в котрій трохи що не попав в руки Турків. Лише хитрощами вспів цар визволити ся і тодї помирив ся з Туреччиною і з Польщею і зрік ся правобережної України в користь Польщі, та видав указ, щоби всї правобережні кольонії переселили ся на лївий бік Днїпра. Отодї почала ся на правобічній Україні нова руїна, переселенцї переносять ся цїлими громадами лївобіч Днїпра, а через пів року правобічна Україна стала знов пусткою. Тепер почала Польща нову шляхотську кольонїзацію сеї країни. Оголошено, що хто буде селити ся там, буде мати трийцять лїт слободи від усяких повинностий і буде працювати на себе, а не на властителя землї, на якій поселить ся. З лївобережної України кинув ся отже нарід сюди і як швидко правобереже опустїло, таксамо тепер швидко знов залюднило ся. Але як минули сї слобідські роки,

селяни були приневолені знов підлягати панам а навіть їх судови, кріпацтво вернуло знов і викликало невдоволенє поміж народом та кріваві події, відомі під назвою гайдамаччини.

11. Обмеженє самоуправи на Україні.

Після нещасного полтавського бою і явного повстаня Мазепи проти Московщини, почала ся вельми люта доба царської пімсти на Україні. Цар Петро обмежує самоуправу, а до того ще роздає щедро землї своїм любимцям і прихильникам великими просторами, які нераз рівнали ся обшарам нинїшним повітам. Тай нарід почув важку царську руку. Щоби захистити південні границї своєї держави від татарських нападів, велїв цар прислати 10,000 козаків, сипати земляні вали від Волги до Дону, а на півночи над Ладожським озером провадило щорічно знов двайцять до трийцять тисяч козаків копальну роботу в багнищах, де опісля станула нова царська столиця Петербурґ. З нужди, голоду й холоду згинула там більша половина сих робітників і се остало на довгі часи в народній тямцї.

Після Мазепи вибрано на царський приказ гетьманом Скоропадського, одначе се був чоловік слабої волї і так нездарний, що зовсїм підлягав самовласній волї царя. Цар Петро установив в Глухові, тодїшній столицї лївобічної України уряд, званий "Малоросійська колеґія", зложений з шести висших офіцирів московських, а головою сего уряду був бриґадир (ґенерал) Велямінов. Ся колеґія правила тепер Україною і давала приказ гетьманови.

Скоропадський умер небавом з журби задля такого занепаду України, а по його смерти звертає ся громадка сміливої козацької старшини, з наказним гетьманом (заступником гетьмана) Павлом Полуботком на чолї, до царського уряду з протестом проти обмеженя свобід козацьких і в оборонї самоуправи України. Одначе ся козацька старшина не була також без вини, бо з кривдою народу загарбала богато козацьких земель, тим то нарід не стояв за нею.

Сим покористував ся вельми хитро царський уряд і у від-

повіди на протест задля обмеженя самоуправи, запитав їх, яким правом володіють вони козацькими землями. Тим способом вказано відому вже стежку доносів, щоб роз'єднати нарід з козацькою старшиною. Посипали ся тепер доноси з усїх усюдів на старшину і на Полуботка, а тодї цар завізвав Полуботка і старшину до Потербурга до оправданя. Там увязнено

Наказний гетьман Павло Полуботок.

їх і посаджено в темницях, де Полуботок небавом закінчив житє. По його смерти не вибирано вже гетьмана а управу України поручено малоросійській колеґії, котра діставала з Петербурга тайні порученя. Через кілька літ знесено Малоросійську колеґію, а Україна на короткий час відітхнула знов свобіднійше, коли позволено вибрати гетьманом вельми освіченого чоловіка Кирила Розумовського (1748 до 1764). Він бажав передовсім двигнути просвіту на Україні, а відтак верну-

ти давну самоуправу, але коли на престолї засїла Катерина II., неприхильна змаганям гетьмана, зложив він свій уряд. Цариця Катерина видала 1764 р. манїфест, котрим знесла гетьманський уряд а управу України названої тепер Малоросією, віддано московському ґенерал-ґубернаторови Румянцеву.

12. Внутрішний лад на Українї за козаччини.

Внутрішний устрій на Українї за часів козаччини не був докладно уладжений. Верховна влада належала до всего козацького війська зложеного із старшини й товариства, а начальником був гетьман. Одначе не було певної установи, звідки має гетьман сю начальну владу. Гетьмана вибирали на цїле житє, а після смерти Богдана Хмельницького було змаганє, щоби гетьманський уряд остав в його родинї і задля того вибрано гетьманом його сина Юрія. Але опісля се змаганє понехано і гетьманський уряд остав і на дальше виборним і досмертним.

Другим орґаном верховної влади на Українї була рада, що нагадувала староруське (староукраїнське) віче. На раду сходило ся все козацтво, але рада збирала ся не в певних означених речинцях, а тодї, як було потреба, часом на візванє гетьмана, а деколи й проти його волї. Було три роди такої ради. Звичайно збирала ся на раду вся старшина ґенеральна (себто висша) і полкова, починаючи з сотників. Така рада вибирала гетьмана, оголошувала сей вибір козакам, котрі приймали сей вибір. Але деколи збирало ся на вибір все козацтво, наколи можна було всїх про се сповістити. Часом знов сходило ся на раду не тільки все козацтво, але й міщани й посполиті (чернь, черняки) і се була чорна рада. Очивидно, що й чорна рада не могла бути загальними сходинами всего народу, приходили лише сї, що близше жили або були сповіщені про такі сходини.

Із сего видно, що не було установлено анї повного речинця, коли рада має збирати, ся, анї не було означено докладно, коли та або инша рада сходить ся, бо кожда з тих трох рад мала по звичаю однакову силу і вагу. По довершенім виборі ге-

тьмана звертала ся рада до короля о його потвердженє, запевняючи, що вибрано гетьмана після давного звичаю (по старині). До половини 17-го столїтя польський король затверджував вибір гетьмана, а без такого затвердженя уважано вибір неправдивим*). Король посилав окремим посольством на знак потвердженя гетьманські клейноти (знамена влади): булаву, бунчук**), хоругву і бубни. Після Хмельницького затверджував гетьмана тимсамим способом царський уряд.

Гетьман був не лише начальником всего війська козацького (гетьман війська Запорожського), але й найвисшим судією й адмінїстратором (управителем краю). Він видавав в грамотах (унїверсалах) із своїм підписом і печатию військовою накази що до краю і мав вельми важне право: роздавати землї. Окрім сего мав гетьман право збирати податки, звичайно з торговлї і промислу або ремесла. В останних часах козаччини установлено окремого урядника для заряду скарбом, що звав ся — ґенеральний підскарбій (як нинїшний мінїстер скарбу).

Гетьман і козацька старшина жили з доходів маєтностий (міст, сїл і земель) для них призначених. Гетьмана окружала ґенеральна старшина (висші урядники).

Ґенеральний обозний був першим після гетьмана, менше більше як нинї мінїстер війни, мав підчас війни ставити і укріпляти обоз (табор), розкватирувати військо і т. и. Другим був ґенеральний писар (як в деяких теперішних державах канцлєр). Він був начальником ґенеральної канцелярії. Ґенеральними писарями були звичайно люди з висшою освітою, що вийшли з київської академії. Через руки ґенерального писаря, котрого знаменами була печатка й каламар, переходили найважнїйші письма (унїверсали гетьманські) і переписка з чужоземними державами.

Ґенеральні судії (було двох) мали догляд над судівництвом всего краю і були по черзї предсїдателями при розпра-

---

*) Король Баторий надав Запорожському війську герб (печать), що з'ображає пішого козака з мушкетом на плечи.

*) Палиця украшена кінськими хвостами.

вах в ґенеральнім суді, що був найвисшою інстанцією в краю.

Ґенеральні осавули були головними урядниками, що виконували гетьманські окремі порученя (як нинїшні ад'ютанти).

Сидячий Запорожець.

В ряд ґенеральної старшини засідали також ґенеральний хорунжий, що носив хорогву на військових нарадах і в поході, і

ґенеральний бунчучний, що носив бунчук яко знамя гетьманської влади.

Україна ділила ся на области звані полками, як нинї в Ро-

Одежа Запорожця.

сії ґубернії або у нас повіти. Зборівська умова установила 20 таких полків, а іменно 10 на правобережній а 10 на лївобе-

Торбан.

режній Україні. Полком правив полковник (часом вибраний, деколи назначуваний) з полковою старшиною подібною як була при гетьмані. Полковник мав подібні знамена як гетьман, лише замість булави мав пірнач, котрий носив на війні і при всяких нагодах. Полки ділили ся на сотні, (але деякі полки мали не десять але більш, часом 20 до 24 сотні), а начальником сотні був сотних. Вся орґанізація краю була отже устроєна на військовий лад.

Вся людність на Україні ділила ся на стани. Козаки були головним станом, але число їх зміняло ся. З першу польський уряд признавав лише 6,000 козаків, що були записані в реєстрі. В Зборівській умові збільшено се число на 40 тисяч, а по Білоцерківській умові зменшено на двайцять тисяч. В Переяславській умові установлено число козаків на 60 тисяч, а для всїх инших, що не були вписані до сего реєстру, виєднав Хмельницький від московського уряду признанє особистої свободи. Гетьман надїляв козаків більшими або меншими пайками землї, а у 18-ім столїтю надавано вже землю з людьми, значить селяни, що сидїли на тій землї, обовязані були давати власникам землї податок роботою два а пізнїйше кілька днів на тиждень. Ся панщина довела опісля до закріпощеня селян.

Людність полкових і сотенних міст звала ся міщанами. Попри сї міста було кілька таких, що ще з польських часів правили ся маґдебурським правом.

Було ще на Україні небогато русько-української шляхти, що прилучила ся підчас повстаня Хмельницького, вписала ся до козаків.

13. Гайдамаччина і колїївщина.

Коли після турецької війни цар Петро (1711 р.) помирив ся з Польщею і в користь Польщі зрік ся правобережної України, почала ся там шляхоцька кольонїзація слобідська (див. стор. 86). Але як минули слобідські роки, були селяни приневолені знов підлягати волї і судови дїдича, вертати в кріпацтво. Обурений новим кріпацтвом, нарід почав знов боротьбу за свою волю, а не мав уже сили стати до отвертого бою з по-

льським військом. За приводом козаків з Гетьманщини або з Запорожа збирали ся ватаги селян не тільки по степовій Україні, але по лїсах та байраках на Полїсю, на Волині й Поділю. Під проводом ватажків нападають вони і нищать панські маєтки, руйнують замки і убивають панів а сю ворохобню називають гайдамаччиною. Такі прояви гайдамаччини бували вже в давнїйших часах від 15-го столїтя почавши в ріжних околицях нинїшної Галичини, а особливо в Карпатах, де ще у 18-ім і з початком 19-го столїтя виступали ватаги опришків, а поміж ватажками вславив ся іменно і остав в народній памяти Довбуш.

З першу ся гайдамаччина на правобережній Україні мала прикмети розбишацтва; але чим більші збирали ся гайдамацькі ватаги, почали вони орґанїзувати ся добре їм відомим козацьким ладом так, що перегодом гайдамаччина перейшла в загальне народне повстанє. Се повстанє зване колїївщиною прибрало іменно великі розміри у 1768-ім роцї. Сему гайдамацькому рухови спочували також монахи деяких українських монастирів, а між тими найбільш визначив ся Мотроненський монастир. На чолї гайдамацької ватаги станув Максим Залїзняк і з'явив ся під Чигирином, а тоді цїлі громади приставали до гайдамацького війська, узброєні чим лише можна було, грабували всяке добро, палили оселї і мордували своїх гнобителїв. Шляхта, залякана таким наглим розростом гайдамаччини, глядїла захисту в Умані, в укріпленім замку ґр. Потоцького, котрий мав численний відділ надворних козаків для оборони. Але їх сотник Іван Ґонта перейшов з козаками до Залїзняка і спільно з ним вимордував зібрану там шляхту і Жидів. Тим способом скоїла ся справдїшна полїтична революція проти Польщі. Оттоді прийшла Польщі в підмогу Московщина, бо се було не на руку Московщинї, щоби на Україні повставала на ново козаччина. А саме тоді також коло запорожського кошового Кальнишевського почала скупляти ся громада людий, що думали викликати в Польщі повстанє, злучити правобережну Україну з Запорожем і відновити гетьманство. Московщина мала тимчасом на думцї в купі з Німеччиною подїлити підупалу Польщу і длятого нерадо глядїла на

гайдамацьке повстанє. Цариця Катерина II., вислала отже військо під Умань. Старшину гайдамацьку заманено до московського табору, Ґонту і инших польських підданих видано Польщі, де їх зараз покарали лютою смертию, а скоро не стало ватажків, не могли гайдамаки вести боротьби. Розпочали ся тепер судові розправи над увязненими гайдамаками і всїма тими, що з ними спочували, до судів сипали ся без лїч доносів, а польський уряд виконав над ними страшну пімсту.

Так закінчило ся останне кріваве намаганє, останнїй страшний протест українського народу проти наложеного йому підданства, се була остання проява довговікові боротьби самого народу за волю.

14. Зруйнованє Січи.

Після Палїя загинуло козацтво (около 1713 р.) на правобережнїй Українї, а по знесеню Гетьманщини царицею Катериною II., (1764 р.) також на Лївобережнїй Українї. Тодї то остала ще одиноким пристановищем козаччини Запорожська Січ. На Січі задержали ся найбільш ще погляди про давний вічевий лад і сї погляди виявили ся в народнім, громадськім, рівноправнім устрою, котрий припадав найбільше до вподоби українському народови. Підчас всенародного повстаня за Хмельницького дійшло Запороже до найбільшої поваги і значіня, бо Запороже вибрало його гетьманом і дало йому першу військову поміч а відтак пристав до сего почину весь нарід. Запороже було сею військовою школою, з якої виходили найлїпші войовники, заправлені і вишколені в безнастаннїй боротьбі з Татарами й Турками. Воно мало для того і великий вплив на гетьманську полїтику. Але хоч нарід глядів на Запороже як на свого провідника, то й там не було добре розвитого полїтичного розуму. Особливо коли з підмогою Запорожа Брюховецький добив ся гетьманської булави хитрим способом, а відтак повернув справу в некористь народу й козацтва, почала занепадати повага Запорожа.

Після переяславської умови Запороже також признавало над собою зверхність Московщини, але московський уряд не

втручував ся у внутрішні справи і Запороже управляло свобідно своєю військовою областю між долішним Богом а Доном. Осередком Запорожа була Стара Січ, де нині село Капулівка. Вся область Запорожа була поділена на 8 паланок, а що до військового устрою на 38 куренів, то ними правили вибрані атамани курінні.

Поміж запорожськими кошовими отаманами визначив ся на початку 18-го столїтя Кость Гордієнко, сучасник Мазепи, і він найкрасше з усеї запорожської старшини порозумів Мазепові змаганя до осягненя самостійности України. Тимто Гордієнко до самого останку піддержав Мазепу і остав йому вірним навіть тоді, коли козаки і посполиті покинули його а станули по стороні царя Петра. Зате мала царська пімста досягнути також Запорожську Січ. Цар велїв зруйнувати Стару Січ, а тоді Запорожці з Гордієнком були приневолені в кримській области, при устю Дніпра (коло нинїшнього міста Алешки), оснувати Січ (що була там від 1709 до 1734 р.). Колиж Московщині знов було потрібно помочи Запорожців у війні з Туреччиною, зроблено з ними умову, що недалеко від колишньої Старої Січи могли оснувати (коло нинішньго села Покровська) в Катеринославщині Нову Січ, хоч там вже не мали Запорожці такої свободи, як давнійше, бо стояли під доглядом київського ґенерал-ґубернатора. Перед панщиною почали селяни з України утїкати на Нову Січ і там орґанїзували ся головно гайдамацькі ватаги, а Запорожці давали їм головну поміч і провід.

Але Запороже в такім виді доживало свого віку, бо не було вже потреби вести дальше боротьбу з Татарами і Турками. Сусїдні Запорожу землї дістали ся в руки Московщини, а хоч Запороже мало просторі области, не уміло ними користувати ся і їх заселити. Тілько останній кошовий, Петро Кальнишевський зрозумів се і почав дуже пильно дбати про заселенє запорожських земель. Всїх селян, що втїкали з Польщі, надїляв він даром землями так, що протягом десяти літ на областях Запорожа, повстало кількасот сіл, а в кождім ставив він церкву і школу накладом січового скарбу. Попри те задумав Кальнишевський покористувати ся тодїшним гайдамацьким пов-

станєм на Україні, щоби від безсильної в тім часі Польщі відбити правобічну Україну, злучити її з Запорожем і так утворити окрему самостійну державу.

Сі заміри Кальнишевського зрозумів московський уряд, розвідав про се київський ґенерал-ґубернатор Румянцев і російські війська зараз виступили, щоби згнобити гайдамаччину. Колиж Московщина упорала ся з турецькою війною і з бунтом, який счинив ся в її власних областях, постановила знести Запорожську Січ. Цариця Катерина II. веліла на Січ вислати військо під начальством полковника Текелія (Мадяра), котрий хитрим способом заманив до себе запорожську старшину, увязнив її і вислав в Петербург, звідки заслано її в Сибір, а 84-літного кошового Кальнишевського в Соловецький монастир*), де він в тісній темниці мучив ся в страшній неволї 26 років (умер там 1801 р.). Царським указом 1775 р. знесено Запорожську Січ, а давні запорожські землї названо "Норовосією). Частина Запорожців вступила в російську кінницю, а друга частина втікла в Туреччину і заснувала в Добруджі**), в землї відступленій султаном, нову Січ, і ще сьогодня живуть там їх потомки по селах.

Колиж знов треба було московському урядови Запорожців до війни з Туреччиною, став любимець цариці, князь Потемкин набирати козаків в пікінєрські полки і сему війську, що звало ся Чорноморцями, назначив землї над Чорноморєм а відтак велів їм переселити ся над річку Кубань, де й доси живе се Кубанське військо перемішане з московськими козаками.

Таким способом щезла остання твердиня самостійности українсько-руського народу, а запорожські землї роздаровано московським та німецьким панам. В 1783 р., цариця Катерина завела на Україні кріпацтво, себто підданчу неволю, роздавала разом із селянами сотні тисяч селян і колишних козаків в підданство панам, що звали ся дворянами. А як колись руські ве-

---

*) Соловецький монастир на островах в Білім морі (на північнім березї Росії), де засилали людий за вольнодумні погляди.

**) Сегодня Добруджа належить до Румунії.

льможі, заманені користю і світлостю польського королївського двора, покинули свій нарід і стали Поляками, так і тут давна старшина козацька і останки руської шляхти, що стали дворянами, приманювані царською ласкою і користями, відцурали ся свого народу і змосковщили ся.

IV. УКРАЇНСЬКИЙ НАРІД ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ Й РОСІЇ*).

Внутрішним розладом і самоволею шляхти дійшла Польща до того, що під конець 18-го столїтя Австрія, Росія і Пруси розібрали сю державу, подїлили поміж собою. Тодї то й руські землї, що були до того часу під владою Польщі, перейшла під иншу руку. Більша часть українських земель (Біла Русь, Полїсє, Волинь, правобічна Україна і східне Поділє аж по Збруч) припала Росії, а Західну частину Поділя (від Збруча), частину Волинї і Червону Русь дістала Австрія. Сї українські землї прилучила тодїшна цїсарева Марія Тереса (з родини Габсбурґів) до Австрії під назвою королївства Галичини і Володимирії (1772 р.) на тій основі, що вже в 13-ім столїтю червона Русь належала до угорської корони (гляди сторона 19 примітка), а Марія Тереса була також королевою Угорщини. Від Туреччини дістала Марія Тереса частину Молдавії і прилучила до Австрії під назвою князївства Буковини (1775-го року).

1. Україна під владою Росії.

Знесенє гетьманщини і зруйнованє Січи царицею Катериною II., знищило останки самостійности Українї, а заведене нею кріпацтво довело селян до повної неволї. Занепала просвіта, духовенство щораз більше відчужувало ся від народу, а нащадки колишних козацьких старшин і православної шляхти української, ставши російськими дворянами, по більшій части забули про свій нарід і змосковщили ся. Одначе на Українї ще доволї були живі спомини про недавну бувальщину, а по українських хуторах ще не перевели ся були й такі люди, що й по переіменованю на російських дворян, не цурали ся пред-

*) Українське населенє в Росії можна лиш в приближеню обчислити на о-а 27 міліонів. В Австрії виказує урядоваснові переписи з 1887 р. не менше як и перепись з 1900 р. Русинів в Галичинї: 3 міліони і 75 тисяч, але в дійсности треба числити около 3 міліони і 200 тисяч, а на Буковинї около 298 тисяч. В Угорщинї урядова перепись виказує 429 тисяч Русинів, але в дійсности є їх понад 450 тисяч.

ківських українських звичаїв, і рідної мови та в домашнім побуті не соромили ся бути похожими на кріпаків і майже зрівнаних з кріпаками козаків. Під конець 18-го столїтя, коли Україна так занепала, починає в західно і середно-европейських державах будити ся поміж заневоленими і пригнетеними

Іван Котляревский.

народами свідомість права на своє питоме народне житє. Ріжні народи починають дбати про се, щоби розвинути свідомість, жити своїм житєм та розвивати ся в своїй волї.

Отже й поміж освіченою верствою української суспільности починає ширити ся помалу західно европейська просвіта

Памятник Котляревського в Полтаві.

і нові европейскі думки та погляди про волю і права чоловіка. Сини колишнїх старшин козацьких здобувають собі науку на заграничних унїверситетах (найвисших школах) в західній

Т. Шевченко

Европі, приносять з европейською наукою нові думки та нові погляди на Україну а в своїх писанях виступають проти тоді-

шнього політичного і суспільного ладу на Україні. При самім кінці 18-го століття (1798 р.) звертає ся в Полтаві Іван Котляревський в своїх творах до народу його рідною, понеханою, під сільську стріху випертою мовою і своїми писанями починає нову добу в українськім письменстві. Трохи пізнійше збирає ся в Харкові коло Григорія Квітки (Основяненка) ціла громада свідомих Українців і починають трудити ся на ниві рідного письменства. Відтак у Київі заснувало ся Братство св. Кирила і Методія (1847 р.), до котрого пристали найвизначнійші українські письменники: — **Шевченко, Костомаров, Куліш** і инші. Попри розвиток рідної мови й письменства поклало собі се братство також політичну задачу, а іменно бажало довести до знесеня кріпацтва і до рівноправности всіх верств суспільности перед законом, до свободи слова і віри.

Одначе російський уряд за царя Миколи І., споглянув на сі змаганя Кирило методіївських братчиків грізними очима, мов би вони загрожували єствованю держави, увязнив їх розіслав в далекі сторони Росії а Шевченка віддав в салдати і вислав в пусті степи над Каспійським озером в Азії. Настала справді опісля пільга за царя Олександра II., (в 1861 р.) знесено кріпацтво, до чого головно причинив ся кріпацький син Шевченко своїми огненими піснями, хоч сам не дожив сеї радісної хвилї), українські письменники вернули з неволї і стали знов трудити ся на ниві рідного письменства і просвіти, але всеж таки українсько-руський нарід не має там горожанських прав, українська мова не має там приступу ні до церкви, нї до школи, анї до уряду. Але при всім тім заневоленю не завмер там українсько-руський нарід а видає щораз більше свідомих учених, письменників і патріотів. Відкритє памятника Котляревського в Полтаві (1903 р.) і святковане ювілею Лисенка в Київі, у Львові і в Чернівцях*) стає певним доказом, що **український нарід свідомо почуває ся одноцільним і самостійним та окремішним від польського і московського** і здобуває собі уже признанє і на широкім світї.

---

*) На сих святкованях в Полтаві і в Київі було також чимало Українців з Галичини й Буковини.

2. Галицька Україна під владою Габсбурґів.

Галицька Україна перейшла (1772 р.) під владу Габсбурґів після розбору Польщі вельми прибита важким і довгим лихолітєм. Українську народність зберегли тоді на Галицькій Україні лише селяни-хлібороби, недобитки міщан, виперті на передмістя та вчасти з'убожіле і неосвічене духовенство, котре не мало потрібної науки для народного проводу. Марія Тереса, а особливо славний, вельми освічений і людяний син її, цісар Йосиф II. дбали про поліпшенє долї і просвіту селян.

Цісар Йосиф II., уважав хлїборобство підвалиною богацтва краю, а селян найважнійшим станом, що своєю працею годує і збогачує всї инші верстви суспільні. Тимто постановив зробити все, що могло піднести сей стан. В 1782 роцї видав Йосиф II., патент, котрим також в Галичинї знесено підданське невільництво. Селяни-хлїбороби оставали ще й дальше панськими підданими, робили панщину (найбільше три днї в тиждень), платили дїдичам данину, одначе не були вже привязані (прикріпощені) до рілї, а могли переносити ся на инше село, наколи були невдоволені своїм дїдичем, та могли бодай голоруч іти в світ, глядїти собі зарібку або ремесла. Селянин міг уже без дозволу дїдича женити ся, віддати дїтий своїх до шкіл або ремесла, став отже чоловіком, що має своє серце, своє житє, мав відкриту дорогу до науки і просвіти. Цїсар Йосиф II. позволив селянам жалувати ся на кривди і самоволю в цїсарських судах (бо доси з польських часів підлягали селяни судови дїдичів).

За Йосифа II. (1789 р.) увійшло також в житє нове оподаткованє, основане на першім катастральнім помірі. Ґрунт мав служити хлїборобови до власного удержаня і житя а тілько те, що лишало ся із сего доходу, мало зістати в части державі, в части дїдичеви. А іменно з кождих сто ринських гуртового доходу з ґрунту мало лишати ся хлїборобови на прожиток і господарство 70 ринських, а останні 30 мали бути подїлені між державою а дїдичем. Не досить, що оподаткованє рівномірно досягало панів і підданих, але панщина і данини

хліборобські були значно зменшені. Але найважнїйша зміна, яку вводив сей цїсарський патент, була, що податкова повинність підданих була обчислена на гроші, а всяка панщизняна робота, осипи і всілякі данини натурою мали бути перемінені на грошеву данину. Окрім того розпорядив цїсар Йосиф II., щоби закладано по селах громадські шпіхлїрі для підмоги підданим в часї переднівку або голоду. Йосиф II., зрозумів отже, що треба оперти ся на селянстві і допомогти йому до свобідного розвитку і скріпленя, а до обмеженя власти шляхти.

Цїсар Йосиф II., порозумів, що в Галичинї живуть Українцї і дбав також про се, щоби убоге, непросвітне і понижене українське духовенство двигнути із сего занепаду і обезпечити йому потрібне образованє*). У Львові заснував цїсар Йосиф унїверситет (1784 р.**) і велїв деякі науки подавати там в українській мові, але тодїшні Українцї не вміли сим покористуватись для розвитку науки в рідній мові, не розуміли сего, що можна говорити й писати про наукові справи живою мовою народу, а намагали ся учити церковно-слявянським язиком, отже цїсарська постанова не принесла українському народу бажаної користи. Цїсар Йосиф приказав також, щоби всї урядові розпорядки були оповіщувані також українською мовою і тим бажав українську мову зробити рівноправною з иншими і вчинити її мовою краєвою і народною.

Із смертию Йосифа II., у великій части щезли його розумні постанови і на цїлих 50 лїт завмерло поліпшенє долї селян-хлїборобів. Настали знов тяжкі часи для українського народу, бо не тілько знесено українські виклади на унїверситетї, але польське духовенство і шляхта опирали ся домаганю митропо-

*) Вже Марія Тереса заснувала 1776 р. при церкві св. Варвари (що є й до нинї у Віднї) духовну семинарію, котру знесено 1893 р. Із сеї семинарії вийшло богато вчених і світлих Українців, що положили перші підвалини до першого розвитку української народности. Цїсар Йосиф II. заснував 1783 р. у Львові семинарію, котра є тут і до нинї, і поручив, щоби питомцї сеї семинарії учили ся катехизувати, проповідувати і писати в живій народній мові руській.

**) Сей унїверситет знесено опісля (1808 р.) і доперва цїсар Франц I. відновив його в 1817 р. де він є до нинї.

лита Левицького*), щоби в народних школах наука **відбувала** ся українською мовою, бо Поляки все ще уважали себе одинокою управненою народностю і говорили, що України нема, а українська мова є лише незначною відміною польської, і є неспосібна до письменства.

3. Відродини української народности в Галичині.

Тимчасом виявило ся наглядно, що українська мова і народність спосібні до найвицшого розвитку і зросту. За прикладом братів своїх на Україні з виступом Котляревського, а також инших славян, почали й галицькі Українці розвивати своє письменство в українській народній мові, а перша гадка до сего діла зродила ся в львівській духовній семинарії. **Маркіян Шашкевич** з громадкою товаришів видає в 1837 роції першу книжку "Русалка Дністрова" народною українською мовою, починає з товаришами голосити проповіди в церкві українською мовою, (доси майже всюди по церквах проповідувано по польськи) і так перегодом в українській мові, випертій під стріху сільських курних хат, починає розвивати ся народне письменство, українська народність відроджує ся до нового житя.

Але із смертію Маркіяна Шашкевича (1843 р.**) ослабла, а відтак перервала ся та робота задля неприхильних політичних обставин тодішних, поки не надійшов памятний в історії 1848-ий рік, коли галицькі Українці знов віджили і набрали духа до народної роботи. Цісар Фердинанд надав 25 цвітня 1848 р., народам Австрії **конституцію,** а 3 мая (після лат. кал. 15 мая) **зніс** останки кріпацкого підданства — панщину. В день перед знесенєм панщини зібрали ся Українці у Львові а помянувши першого просвітителя галицької України М. Шашкеви-

---

*) Цісар Франц І. відновив митрополію українську у Львові 1807 а першим митрополитом був Ангелович, його наслідником Левицький.

**) Оцінюючи великі заслуги Шашкевича для відродин галицької України, спроваджено його тлінні останки у величавім поході, на чолі котрого йшов митрополит Сильвестер Сембратович при великім здвизї народу з Новосілок до Львова і поховано на личаківськім кладовищі.

ча, заснували товариство Головну Руську Раду для оборони прав українського народу, в котрій обняв провід тодішний епископ (опісля митрополит) Григорій Яхимович. Появила

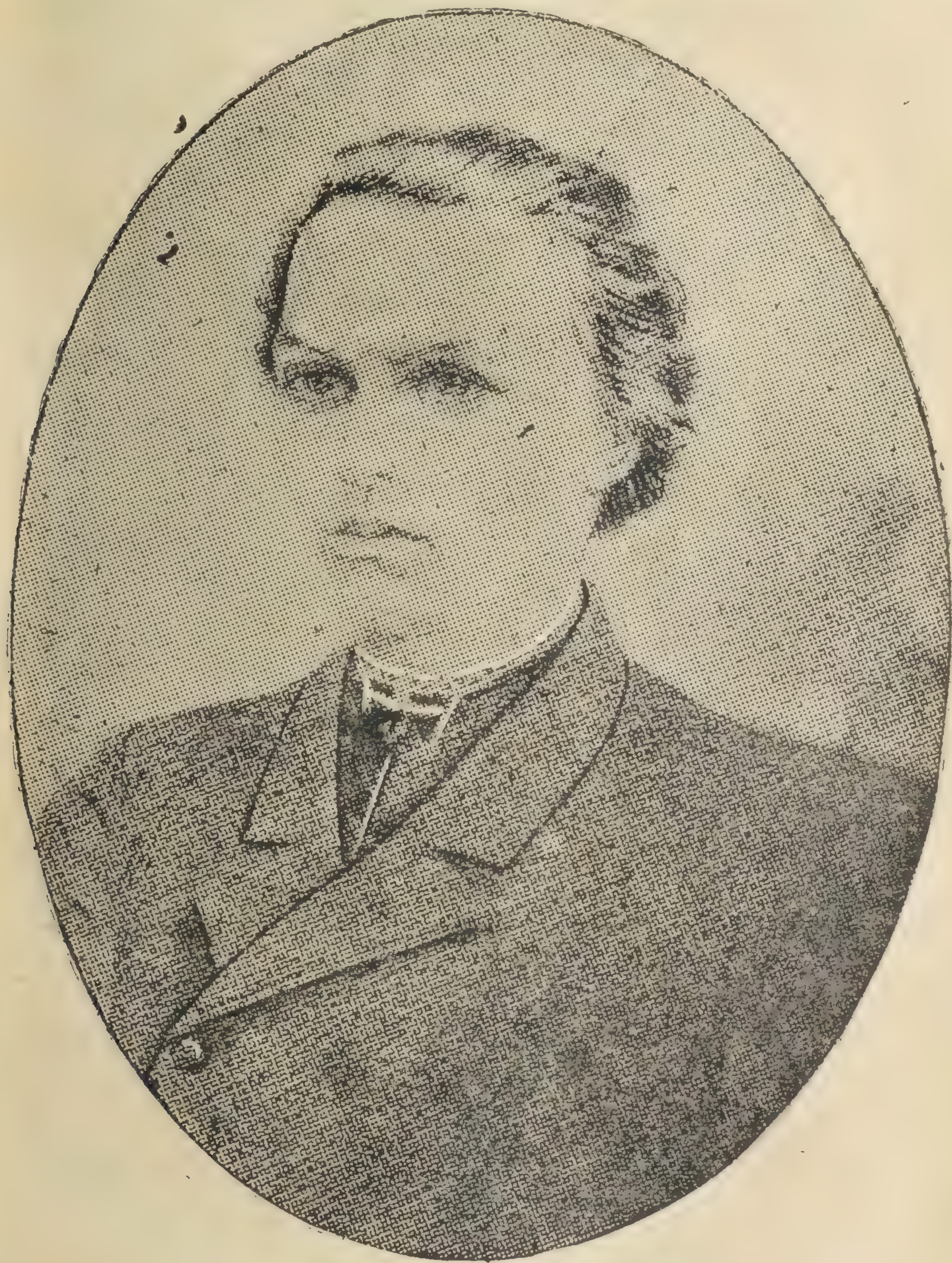

Маркіян Шашкевич.

ся тоді перша українська часопись "Зоря Галицька" а осенню 1848 р., заходом поета Миколи Устіяновича і Івана Борискевича з'їхали ся у Львові українські учені, щоби нарадити ся над розвитком української мови і українського письменства і за-

Похоронний похід з домовиною Шашкевича з Новосілок до Львова.

снували товариство “Галицько-руська Матиця”, котре мало видавати книжки для просвіти народу.

Обставини були для Українців якийсь час прихильні, заведено в народних школах науку в українській мові в чисто або переважно українських громадах, а також по ґімназіях заведено обовязкову науку української мови для всіх учеників у східній Галичині*). Для підготовленя професорів установлено в львівськім університелї катедру української мови і письменства, а сю катедру обняв товариш Шашкевича Яків Головацький. Довело ся галицьким Українцям в 1848 і 1849 р.р. зблизити ся з угорськими та буковинськими Українцями, а відтак і з російськими Українцями, в театрі виставлювано переважно твори українських письменників Котляревського, Квітки-Основяненка та инших і так виробляла ся помалу свідомість звязи і одноцїльности українського народу, розбудив ся широкий, щиронародний рух всесторонного українського житя. Тим способом положено підвалини до тої народної роботи, котру дальше вели пізнїйші поколїня, а нинї на широкі вже розміри ведуть наші сучасники.

Зродила ся також гадка збудувати у Львові Народний Дім, на місци цїсарем подарованого для Українців погорілого унїверситету і старого костела (де була перед тим уміщена унїверситетська біблїотека), а сам цїсар Франц Йосиф І.**) приїхав до Львова, щоби положити угольний камінь під будівлю рідної просвіти і предківського обряду, і тодї, окружений українськими достойниками і численним народом, промовив приязно: “Тут я між моїми Русинами”. В “Народнім домі”, здвигненім відтак і жертвами всего українського народа і державними підмогами, мали плекати рідну мову українську, науку і письменство, там убога українська молодіж мала находити пристановище, щоби покінчити науки, а відтак трудити ся для

*) В 1857 р. знесено обовязкову науку української мови для віх учеників, а полишено сей обовязок лише до руських учеників; від 1868 р. учать ся української мови лише ті з Українців, що добровільно самі зголосять ся.

**) Цїсар Франц Йосиф І. вступив на престіл по своїм стрию Фердинандї І. дня 2-го грудня 1848 р,

добра українського народу, народна пісня мала там гомоніти на виставах українського театру, а українські письменники мали

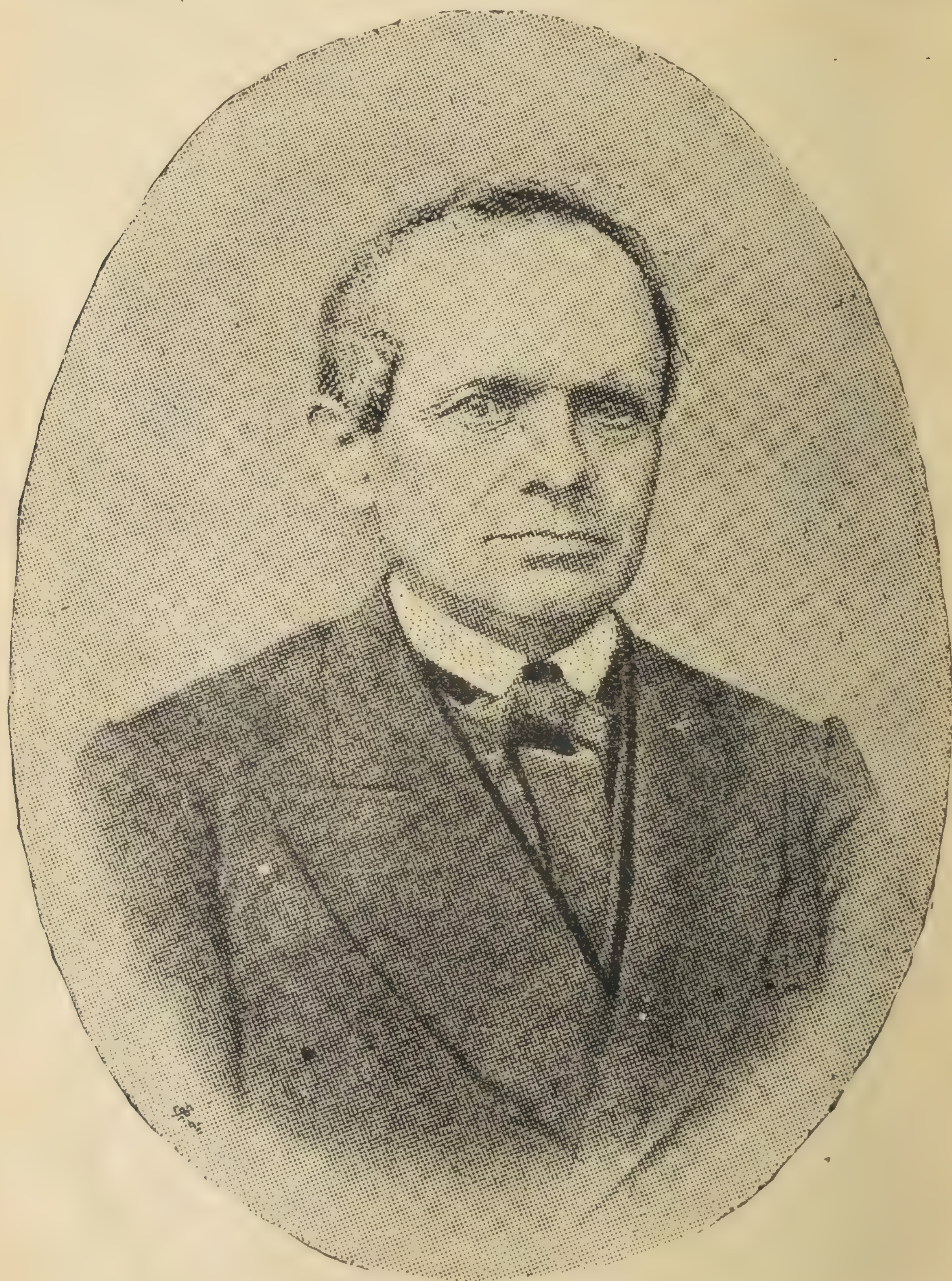

Степан Качала.

находити підмогу і заохоту до праці на ниві українського письменства і науки в хосен руського народу.

Одначе народна і просвітна робота Українців, розпочата

на так гарних і добрих основах в 1848 роцї і в слїдуючих роках, почала опісля наслїдком знесеня конституциї і неприхильних полїтичних відносин а також в части з власної вини самих Українців марнїти. Народно-полїтичний рух завмирає, а деякі українські вчені і письменники покидають писати живою українською мовою і заводять в своїх писанях мішанину церковщини з московщиною, котрої не розуміє добре анї Українець анї Москаль. Як перед тим найшлись такі, що голосили: — niema Rusi, а деякі Українцї для власної користи або із слабодушности відцурали ся своєї мови і народности та стали Поляками, так тепер знов за впливом московського професора унїверситету Поґодина, котрий кілька разів їздив в Галичину з українськими ученими Денисом Зубрицьким, Якимом Головацьким і иншими, почали сї учені називати українську мову простою, хлопською а намагали ся писати змосковщеною язиковою мішаниною, або по нїмецьки та по польськи. Вони зовсїм явно голосили, що не треба науки і просвіти для "простолюдина а досить молитвенника, катехізму і псалтирі", в 1866 р. заявив Іван Наумович явно в часописи "Слово", що галицькі Русини не є Русинами а Росіянинами (Москалями), що се один і тойсам нарід. Тим способом **вирекли ся вони проґрами Русинів** з 1848 р., в котрій признано самостійність і окремішність руського народу від польського і московського і згоджували ся в тім з деякими Поляками, котрі також голосили, що нема України, нема Українців, нема українського народу!

Однак зерно кинене Маркіяном Шашкевичем на галицько-українську ниву не пропало марно, а та москофільська робота, що дала почин до завзятої боротьби серед української суспільности і нинї ще не покінченої, не вспіла запоморочити всеї української інтелїґенциї.

Мимо всяких перепон і трудностий головно молоді люди пішли слїдом Маркіяна Шашкевича і жертвували свої труди для просвіти і добра українського народу, тим то і звали себе народовцями, а що переняли ся вони також духом, який проявив ся в творах українських письменників, особливо Шевченка, тимто звуть ся народовцї також Українцями. До громади

сих молодих народовців-Українців пристали із старших много заслужений патріот Степан Качала*) і деякі инші і скупили ся коло львівського товариства "Руська Бесїда", котре завело "Руський Народний Театер"**). Народовцї заснували опісля товариство "Просвіта", що видавало сотки тисячів книжочок для науки і просвіти народу***), "Наукове Товариство ім. Шевченка", "Руське товариство педаґоґічне" (для шкільних справ) і тим положили несхитні підвалини для розвитку української мови, письменства, науки і просвіти. Та крім того звернули Українцї-народовцї свою дїяльність також на економічне поле, а "Народна Торговля", товариство обезпечень "Днїстер", "Краєвий Союз Кредитовий", товариство жіночих робіт "Труд", сотки щадничих і позичкових спілок і злучених з ними народних читалень, стають певним доказом, що народна робота і культурний розвиток нашого народу з кождим роком поступає вперед. А в підмогу сему культурному розвиткови йдуть численні народні школи українські, чотири українські ґімназії і деякі українські катедри на львівськім університетї, між котрими заснована цїсарською постановою **українська катедра історії** (1894 р.), побіч двох катедр української мови і письменства, є вогнищем, яке освічує нашу минувшину і кладе кріпкі підвалини до народного освідомленя Українцїв. В тім маємо не лише доказ, що українська мова є спосібна до найвисшого розвитку і строгої науки, але й надію, що і Українцї діждуть ся перегодом свого університету і що не марні се слова, висказані архикнязем Рудольфом: — "Русини, се старинний нарід культурний!"

---

*) Підчас закладин угольного каміня під теперішню семинарію духовну у Львові (1887 р.) архикнязь Рудольф сказав сї памятні слова і закінчив промову: "Кличу до вас у вашій мові: руський нарід най жиє многі лїта!" і підписав своє імя на інформаційній грамотї по українськи. Тим зазначив своє признане для українського народу, української мови і письма.

**) В сім роцї почали Русини-народовцї ставити у Львові величавий будинок для Українського Народного Театру.

***) Підчас побуту у Львові в 1880 р. цїсар Франц Йосиф I. дізнавши ся про дїяльність "Просвіти", висловив ся: "Се товариство є вельми хосенне" і сим аявив найвисше признане.

4. Буковинська Україна під владою Австрії.

Буковина була здавна чисто українським краєм і вже в 12-ім столітю за князя Ярослава Осьмомисла враз із Молдавією належала до Галицького князівства, що сягало по усте Дунаю і Чорноморе. В половині 13-го столітя попала під татарське ярмо а в сто літ пізнійше найшли на Буковину Волохи (Румуни) із Семиграду і основали тут окрему державу. Русько-українське населенє так значно перемагало Волохів, що родина молдавських господарів зрущила ся а в їх столиці Сучаві панувала руська мова, урядові письма списувано руською мовою, так, що молдавське господарство ще до половини 17-го столітя мало чисто український характер.

Юрій Федькович.

Молдавію (Волощину) король Ягайло підчинив під владу Польщі, а з початком 16-го столітя молдавські господарі (так звали ся тамошні князї) признали своїм зверхником турецького султана. Відорвана від цілости руського народа, коротала Буковина цілими столітями своє житє під ярмом турецьких грабіжників а нищена всякими ордами, попала у велику нужду та темноту, хоч земля там була богата й родюча. Вкупі з нуждою налягла й духова темнота сей край так щедро природою випосажений, а нарід проживав в півдикім майже станї. Не було там анї одної школи а навіть дїти бояр ледви вміли читати і писати.

Аж в 1775 р. блиснув промінь надії на красшу долю, коли Туреччина відступила Буковину Австрії, а цісарева Марія Тереса утворила із сего краю окреме воєводство. Під владою Австрії поліпшила ся передовсїм доля мужиків, що робили панщину, а тепер почули ся людьми. Але культурно не могли буковинські Русини з разу й по злуцї з Австрією двигнути ся, хоч цїсар Йосиф II., велїв усюди закладати народнї школи. Австрійська влада думала тодї, що на Буковинї нема Українців, а всїх уважала Волохами, бо всї буковинські Українцї були так само як і Волохи православними. Народнї школи мали ширити нїмецьку мову а при тім не забувати волоської, отже не принесли сї школи хісна українському народови.

В 1775 р. злучено Буковину з Галичиною в один край (аж до 1848 р.) але й тодї справа народної просвіти по школах не поправила ся, бо нїхто там не думав про науку української мови. Тай висші школи засновані відтак на Буковинї не причинили ся нїчим до розбудженя українського народного житя. Справдїшний соняшний промінь засяв на Буковинї аж тодї, коли спосеред самого народу вийшов (1861 р.) **Федькович**, що виніс з під сїльської стріхи церце повне любови для незрячих братів, пізнав їх кривди і недолю і за прикладом Котляревського та Шашкевича живою мовою в своїх піснях і повістях промовив до народу і так пробудив свідомість буковинських Українців, положив підвалини до нового житя. Заснована в Чернівцях "Руська Бесїда", опісля "Народний Дім" з бурсою для убогих учеників і инші народнї товариства почали

дбати про долю занапащеного люду, доводити його до свідомости і просвіти і тим охоронюють перед зволощенєм, а хоч нераз доводить ся буковинським Українцям вести тяжку боротьбу, всеж таки треба признати, що розвиток Русинів поступає там вперед і можна сподівати ся, що вони добють ся повної рівноправности.

5. Занепад українського народу на Угорщині.

Предки нинішних угорських Українців*) поселили ся в Угорщині в дуже давних часах. Вправді угорські літописи згадують про угорських Русинів аж в 11-ім столітю, але початки української кольонїзації на Угорщині треба класти на часи загального розвитку української кольонїзації на захід і полудне десь на шесте до осьмого століття. Спершу відносили ся Мадяри приязно до тамошних Українців, але з шіснайцятим столітєм погіршила ся доля українського народа на Угорщині. Аж коли цїсарева Марія Тереса прилучила Галичину до Австрії, подано пільгу також угорським Українцям, засновувано народні школи, в котрих подавано науку українською мовою і так по селах ширила ся просвіта в рідній мові, коли тимчасом по містах запанувала всюди мадярщина. В першій половині 19-го століття українські владики в Мункачеві дбали про те, щоби молоді люди приспособлювали ся до стану духовного в українській мові і намагали ся також між світськими Українцями добути народну свідомість. Особливо Олександер Духнонич, крилошан в Пряшеві (умер 1865 р.), дбав щиро про народну просвіту угорських Українців в рідній мові.

Одначе й поміж угорськими Українцями найшли ся також такі проводирі, як покійний уже Адольф Добрянський, що почали в дусї московського професора Поґодина голосити народну єдність Українців з Москалями. Намагали ся вони також говорити, та писати змосковщеною язиковою мішаниною і впровадили також в книжках для народних шкіл сю змо-

*) Русинів в Угорщині числять до 450 тисяч і вони заселяють головну північносхідну сторону краю.

сковщену мішанину, незрозумілу зовсїм для українських дітий. Їм здавало ся, що тим способом український нарід на Угорщинї перейме ся скоро чужою просвітою і стане думати й говорити по московськи. Наука подавана в народних школах такою незрозумілою руським дітям змосковщеною мішаниною не могла принести нїякої користи, просвіта через те занепала, а український нарід в Угорщинї, лишений просвіті в рідній, зрозумілій йому мові, втратив перегодом також народну свідомість, не знаючи чи він Русин, чи Словак, чи Мадяр. Та й угорський уряд став неприхильно дивити ся на ті змаганя, що мали довести до змосковщеня угорських Українців і почав змагати до того, щоб Українцї радше змадярщили ся. І дійсно чимало українських священиків, урядників та учителів пристало до Мадярів. Тілько в останних роках переконав ся також угорський уряд, що українське населенє можна двигнути із занепаду морального й матеріяльного лише просвітою, поданою в рідній, зрозумілій йому мові. Тимто і теперішні книжки для народних шкіл уложені тамошньою угро-руською мовою, зрозумілою для селян. При тім всїм однак змаганє до змадярщеня Українців не устало, а значна часть вини спадає на тамошню інтеліґенцію, що затратила народну свідомість, не дає проводу народови і не тямить сего, що лише рідна, всїм зрозуміла мова і розбудженє народної свідомости в широких верствах зможе двигнути угорських Українців з дотеперішного занепаду і охоронити їх від винародовленя.

V. УКРАЇНЦІ В АМЕРИЦІ.

В останних десятках минувшого (19-го) столїтя проявило ся серед нашого селянства на Угорщині, а відтак в Галичині і на Буковині нечуване доси змаганє, глядїти собі красшої долї — за незнаємим морем. Хоч український нарід споконвіку так горячо привязаний до своєї рідної землї, до батьківщини, тисячі кидали свій рідний край, і пускали ся в далекі заморські сторони до Америки, щоби заробити на хлїб насущний, полїпшити свою долю. В ріднім краю стало нашому народови щораз тїснїйше і труднїйше. Населенє зростало числом, господарства дробили ся, землї не прибувало, а зарібків було мало, податки росли, економічна нужда заглядала щораз більше під сїльську стріху, а також і невідрадні полїтичні відносини викликували невдоволенє в широких верствах українського населеня, доводили його нераз до розпуки. "Хоч гірше, аби інше", говорили люди і пускали ся в світ за очи, глядїти красшої долї. Перші українські переселенцї прибули до Америки ще перед 1870 роком, з Угорщини і поселили ся в З'єдинених Державах північної Америки малими осадами. Від 1875-го року почало ся вже громадне переселюванє наших людий з Угорщини, з Галичини, а відтак і з Буковини а руські переселенцї розсипали ся по ріжних краях З'єдинених Держав, відірвані від усего, що було їм рідне, а головно від своєї церкви і проживали там цїлу десятку лїт майже дико, поки переселенцї з Галичини, не постарали ся спровадити свого священика із старого краю, о. Івана Волянського. Він положив там перші підвалини до церковної, народної, просвітної і економічної орґанїзациї американських Українцїв. Але і в Новім Світї стрітили ся Українцї з трудностями і перепонами у улад-женю своїх відносин, а українські священики дізнали чимало пакости від латинського духовенства. Від часу-ж, коли Українська Церква в З'єдинених Державах і Канадї дістала окремі українські епископства, обставини трохи поправились, однак на жаль не на стілько, щоб Українцї були вповні задоволені.

В північній Америцї поселені Українцї окрім З'єдинених Держав головно в Канадї, а пізнїйше звернули ся українські

переселенці головно до Бразилії і Парани, заманювані еміґраційними аґентами. Підсонє в південній Америці некорисне для наших людий, страшно горяче і вогке та нездорове, а до того і державний розлад в тих краях, небезпечність житя і публичного спокою доводить там наших людий до великої нужди і біди, а так само недостача відповідної орґанїзації церковної і народної наражує тамошних Українців на заграту своєї віри і народности. Тимто особливо українські священики і світська інтелїґенція в Америці повинні з підмогою Українців із Старого Світа змагати до такої орґанїзації і подбати про українських переселенців, яких в Новім Світї числять на 500 тисяч, щоби вони не затратили своєї віри і народности.

(КІНЕЦЬ).

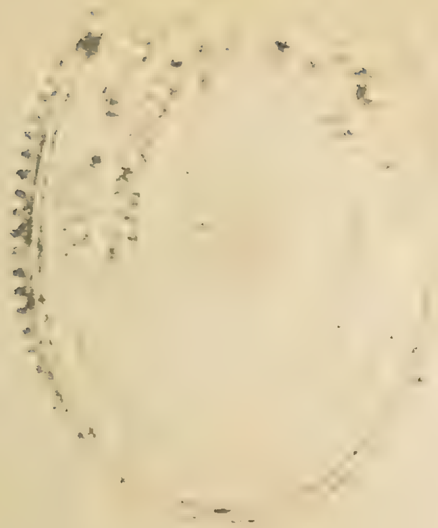

ҐЕОҐРАФІЯ УКРАЇНИ.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛЇ.

Великі і просторі сї землї, де живе український нарід, велика наша Україна. Простягаєсь вона від Карпат аж по Кавказ здовж на 1,000 кільометрів, а в ширину на 6,000 кільометрів.

Величина її виносить 850 тисяч квадратових кільометрів, т. зн. 180 кільометрів більша нїж цїла Австро-Угорщина, а 11 разів така велика як цїла Галичина (цїла Галичина східна і західна має 78 тисяч квадратових кільометрів).

Колись давно творили сї землї одну велику самостійну українську державу, а нинї належить вона до двох чужих держав Австро-Угорщини і Росії. Значна, богато більша часть української землї належить до Росії, а менша до Австро-Угорщини. Тай українського народу на російській Українї живе понад 30 мілїонів, а в Австро-Угорщинї понад 4 мілїони.

Сусїдить Україна на півночи з Білорусами, Поляками та Москалями, а на сходї з Калмуками, на полудне з Черкесами і Татарами, а на заходї з Румунами і Мадярами.

ЗЕМЛЇ І МІСТА.

Російська Україна дїлить ся на такі землї або провінції: — Правобережна і Лївобережна Україна, Запороже, Чорноморє, Степова Україна, Слобожанщина, Холмщина, Кубанщина, Волинь і Поділє.

Австрійська Україна дїлить ся на Галичину (східну) і Буковину. В Угорщинї за Карпатами угорська Русь.

Важнїйші міста на Українї такі: —

На Російській Українї: Київ, найбільше, найстарше і найславнїйше місто, столиця цїлої України від найдавнїйших часів, Полтава, Харків, Чернигів, Переяслав, Одеса, Володимир Волинський, Каменець Подільський та инші.

В австрійській Українї: Львів, столиця Галичини, а кромі нього в Галичинї: Станиславів, Перемишль, Коломия, Тернопіль, Галич і инші. На Буковинї Чернівцї.

Українська земля по найбільшій части рівна, бо творить легко погорблені височини. Тільки на сході є високі гори Карпати, а на полудневім сході стрімкі гори Кавказ.

ГОРИ.

Карпати довгі на 1,300 кільометрів і тягнуть ся дугою від Дунаю недалеко Відня аж до границь Румунії і Сербії, знова до Дунаю. Ділять ся на три головні части. Українська часть Карпат, се середуща, а зветь ся вона Східними або Лїсистими Карпатами. Східні (Лїсисті) Карпати ділимо на 4 части: 1) Низький Бескид, 2) Високий Бескид, 3) Ґорґон, 4) Чорногору. Найвисший верх Чорногори зветь ся Говерля, високий на 2,060 метрів.

Підкарпатє або підгірє се бічні пасма Карпат, простягають ся вони здовж Карпат від Перемишля до Коломиї.

Кримські гори на Кримі, над Чорним морем, довгі на 150 кільометрів, а широкі на 35 кільометрів. Найвисший хребет Яйла, а в нїм найвисші шпилї: Чатирдат і Романкош (1,500 метрів).

ВИСОЧИНИ.

Земля, що лежить висше як 200 метрів над верхнею моря, зветь ся височиною. На Україні розпростерла ся широка Чорноморська височина, яка ділить ся в західній части на: 1) Поділє, 2) Розточе, 3) Волинську, та 4) Правобічну височину, а у східній части на 1) Лївобічну височину і 2) Донецький кряж.

Поділє від ріки Верещиці, Днїстра, аж до Буга, високе на 460 метрів. Верхню творить чорний родючий чорнозем. Лїсів мало, крім околиці Рогатина. Серед Поділя скалисті гори Товтри або Медобори, що стоять від Бродів до Каменця Подільського. На півночи Гологори й Вороняки. Ріки вижолобили собі глубокі, круті долини, що звуть ся ярами та балками. Продовженєм Поділя є Покутсько-Бесарабська височина між ріками Днїстром і Прутом.

Розточе лежить між Сяном і Бугом. Се невисоке (до 400 метрів) й лїсисте узгірє.

Волинь, між ріками Бугом, Тетеревом, Припетю та Богом, се лїсисті плоскі горби. Земля на полудне чорноземна, на півночи пісковата.

Правобічна височина поміж Тетеревом, Днїпром і Богом вкрита родючим чорноземом. Правими берегами Днїстра скрізь невеличкі горбки.

Лївобічна височина сягає від Днїстра до Донця. Земля чорноземна, а декуди пісковата.

Донецький кряж південного берега ріки Донця, се плоске узгірє.

НИЗОВИНИ.

Низовини зветь ся земля, що не підносить ся понад поверхнею моря висше як 30 метрів. Таких низовин є на Україні чотири: —

1). Підлїсє від вододїлу Буга та Припети до Росточа. Верхня підлїся дуже рівна з ріками та лїсами. Почва пісковата.

2) Полїсє понад Припетою, вкрите пісками та багнами. Великі торфовища вкриті сосновим лїсом.

3) Лївобічна низина по лївім березї Днїстра аж до порогів. Є тут піски й чорнозем, і мочари та степи.

4) Чорноморська низина від Чорного моря до устя Дону. Се степи вкриті могилами.

РІКИ.

Українські ріки вливають ся до Чорного моря і до моря Балтійського.

Найбільша ріка, се Днїпро, оспіваний у наших піснях. З ним вяжуть ся всі важнїйші подїї історичного житя України. Над Днїпром лежить Київ, столиця колишньої української держави, над Днїпром зросло козацтво зі своєю самоуправною державо-републикою Запорожем. Довгий він на 2,100 метрів.

Випливає Дніпро з Білоруси в Смоленщині. Коло Київа він широкий вже 850 метрів. В долішнім бігу за Катеринославом аж до Александровська виступають Дніпрові пороги. Є їх 12. Найбільший Ненаситець або Дід. Низше порогів, на Дніпрі находять ся численні острови. На сих островах була в ріжних часах столиця Запорожа: Січ. Добігаючи до Чорного моря, зливаєть ся з рікою Чорного моря у великий лиман. До Дніпра впадає богато менших рік, як Березина, Припеть, Стугна, Рось, Десна, Сула, Ворскла.

Друга по величині ріка, се Днїстер. Випливає у Високім Бескиді. Спершу се ріка гірська, а коло Нижнева виходить в Подільський яр. Довгий він на 1,300 кільометрів. До Днїстра впадають з правого боку самбірська Бистриця і Стрвяж, а з лївого: Верещиця, Гнила і Золота Липа, Серет, Збруч, Смотрич, Ущиця, Мурахва і Ягорлик.

Крім сих двох найславнійших, важнійші ще отсї: Дон у Слобідській Україні, Бог на поділю, Кубан з Кавказу, Прут, що випливає з Говерлї, Серет на Буковині. Всї ті ріки впадають до Чорного моря.

До Балтійського моря вливають ся через Вислу з Карпат: Попрад, Віслока, Сян, а з Росточа і Підкарпатя: Вишня, Скло, Вепр, Буг, Полтава і инші.

Як бачимо, земля наша велика і простора. Та вона й богата! Українська земля найкрасша і найбільш урожайна в цілій Европі, яка родить всякі збіжа; на Україні є лїси великі, а в них звіря й птиці богато. Крім того українські землї мають також богато природних скарбів. Із землї добувають сіль в Галичині на Підкарпатю та над Чорним морем, нафту і земний віск у східній Галичині та під Кавказом, зелїзо коло Катеринослава і на Волині а камінний вуголь над Доном в Катеринославщині та на Покутю. Богата українська земля. На жаль з тих богацтв користають більше чужинцї ніж український нарід. Чужинцї на українських землях богатіють, а ми бідуємо... Та чейже з просвітою прийдемо до сього, що заберемо в свої руки й самі будемо з них користати.

ПРО БУКОВИНУ І ХТО В НІЙ ЖИВЕ.

Народ, що замешкує сю частину нашої України, називає сей край "Зелена Буковина". І зовсім слушно. Сей край, який припирає від заходу до буковинських Карпат, є поділений кількома рівнобіжно пливучими ріками, як Серет, Сучава і Молдава на кілька пасів; чим дальше на полудне, тим ціла околиця є зеленійша від величезних буковинських лісів, поміж якими тягнуть ся зелені пасма лугів і піль, та ховають ся тихі села.

Буковина належить культурно і економічно до найгірше запустілих і занедбалих країв в австрійській державі. Вбита клином поміж Галичину і Угорщину, не має ніяких комунікаційних получень поміж сими краями і ще днесь остала краєм з найбільше примітивною культурою рільництва в Европі. До перва перед пару літ перед вибухом війни европейської, край завдяки всіляким орґанізаціям у яких вели перед каси системи Райфанзена, став поволи просвічати ся. Народ з'убожілий і від віків висисаний жидівськими пявками став поволи отрясати ся з сітий тих пявок, а через заводженє курсів рільництва, читалень і т. п., орґанізацій, двигати ся культурно. Та господарка лихварів, яку десятилітями терпіло правительство на Буковині, так скорумпувала населенє, що і каса Райфанзена змогла удержати ся тільки завдяки міліонам корон, які в них вложило правительство. Таксамо піднято в послідних часах проби завести в краю якийсь промисл, однак вони не видали ніяких плодів.

Буковинські селяни головно все ще удержують ся з рільництва і хову худоби. Тут сіють по найбільшій части жито, пшеницю, а понад Прутом і кукурудзу; в полудневій Буковині управляють також досить винограду. Дуже високо є розвинений домашний промисл, а українські вишивки з Буковини належать до найгарнійших.

Населенє Буковини є українсько-румунське. Загалом не знати, чи є де на світі другий край, де булоб помішаних з собою тілько національностий, що їх є на Буковині. Крім сих двох головних народів є на Буковині богато Німців, дещо Поляків, Мадярів, Циганів, Вірмен, Жидів, Словаків, а навіть де-

кілька тисяч корінних Москалів, так званих Липованів, котрих однак московська армія втікаюча мин. року, забрала силоміць зі собою.

Перед 14-им столїтєм Буковину заселювали виключно тільки Українцї, на що вказує обставина, що навіть на самій полудневій граници, посеред чисто румунського населеня стрічає ся українські села. В половинї 14-го столїтя наступила перша мандрівка Волохів до сего краю, які дотерли після поданя аж до міста Кімполюнґа і тут в роцї 1534 заложили князївство Волощини. Тарґовістє і Сучава до половини 18-го столїтя були столицями сего князївства. Та український елємент, який збитими лавами мешкав дальше на північ від сих областий, не допустив до дальшого поширюваня ся Румунів на українських землях.

Днесь числами населенє Буковини представляє ся після спису населеня з 1910 р. так: — всего населеня було на Буковинї 794,929; з того Українців 305, 101 або 38 процент; Румунів 273,254 або 34 процент; Нїмців 168,851, або 21 процент; Поляків 36,210, або 4 процент, а оставших три процент припадає на Словаків, Мадярів, Словінців, Циганів, Вірмен і т. п.

Дотично язикової границї поміж двома головними племенами замешкуючими Буковину а се Українцями і Румунами, то нею є ріка Молдава; та все таки, як се було в горі зазначено, на самім полудни Буковини, над румунською границею стрічає ся українські села. Українцї мешкають збитими лавами в повітах Чернівцї, Кіцмань, Вижниця і Серет, а кромі того з повіту політичного Сторожинець, в судових округах Силєтин і Сторожинець, а в політ. повітї Радівцї в судовім окрузї Селєтин. Прочі лежачі на полудне повіти Буковини є переважно з більшостию румунського населеня. Та се румунське населенє тих повітів є того рода, що приміром на найчистійший румунський повіт Кімполюнґ, який числить 25,753 мешканців, припадає все ще 5,888 Українців.

Звертає головно на себе увагу велике число Нїмців на Буковинї. Се все є зайди кольонїсти. Перші нїмецькі кольонїсти прибули на Буковину в роцї 1787, се були кольонїсти з Віртенберґії; за ними опісля прийшли Саксонцї, Баварцї, Нїмцї

з Семигороду і з Чех. Вони занимали цілі околиці, які до днесь заховали ся чисто німецькими.

Находячі ся тепер в краю копальні і гути, находять ся виключно в німецьких руках. Таксамо і солярня Кацик. Також і випасом і ховом худоби на велику скалю занимають ся переважно тілько Німці. І хоч Німці за всїх трох національностий на Буковині численно є найменші, урядовою мовою по судах, а викладовою по школах задержала ся німецька мова по нинїшний день.

ЗМІСТ.

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ.